

**RIRIMI LERI TIRHISIWAKA EKU PHAHLENI KU
KATSA NI TINXAKA TO HAMBANAHAMBANA TA
MPHAHLO WA VATSONGA (LANGUAGE USED
DURING ANCESTRAL WORSHIP AND THE
DIFFERENT TYPES OF ANCESTRAL WORSHIPS
AMONG THE VATSONGA)**

hi

A T NGOBENI

(MINI-) DISSERTATION

Dyondzo yo engetela swilaveko swa digiri ya

MASTERS OF ARTS

eka

Ndzawulo ya tindzimi ta Xintima

eka

FAKHALITI YA HUMANITIES

(School of Languages and communication
studies)

EYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI : DOK NE NXUMALO

LEMBE : 2012

XIHLAMBANYO

Ndza hlambanya leswaku ntirho lowu wa RIRIMI LERI TIRHISIWAKA EKU PHAHLENI KU KATSA NI TINXAKA TO HAMBANAHAMBANA TA MPHAHLO WA VATSONGA (LANGUAGE USED DURING ANCESTRAL WORSHIP AND THE DIFFERENT TYPES OF ANCESTRAL WORSHIPS AMONG THE VATSONGA) i ntirho wa lowu nga wa mina naswona a wu si tshama wu endliwa eka Yunivhesiti leyi hambu yin'wana. Matsalwa lama tirhisiweke ni ku tshahiwa ma kombisiwile hi mfanelo

---

VITO

SIKU

NONGONOKO WA TIMHAKA

NDZIMA YA 1

PAPILA

1. Xitatimende xa xiphiko.....	1
1.1 Manghenelo.....	1
1.2 Xikongomelo xa ndzavisiso.....	3
1.3 Nsumeto.....	5
1.4 Nkoka wa ndzavisiso.....	6
1.5 Maendlelo.....	7
1.5.1 Nhlokohliso wa swivutiso.....	7
1.5.2 Ku langutisa hi vuxiyaxiya.....	8
1.5.3 Maendlelo ya nkoka.....	9
1.6 Mitirho leyi endlweke mayelana ni nhlokomhaka.....	10
1.6.1 Mageza(1977)	10
1.6.2 Mbiti (1969).....	11
1.6.3 Mbiti (1975).....	12
1.6.4 Kottak (1977).....	13
1.6.5 Bowie (2004).....	13
1.7 Nkatsakanyo wa ndzima leyi.....	14

Ndzima ya 2

2. Tindhlamuselo ta matheme.....	15
2.1 Manghenelo.....	15
2.2 Ndhavuko.....	15
2.3 Mfuwo.....	16
2.4 Mphahlo.....	17
2.5 Ripfumelo.....	18
2.6 Rijisitara ra ririmi.....	19
2.6.1 Ndhawu.....	20
2.6.2 Xikongomelonkulu.....	20
2.6.3 Nkoka.....	21
2.6.3.1 Rijisitara ro ka ri nga cinci.....	22
2.6.3.2 Rijisitrara ra ximfumo.....	23
2.6.3.3 Rijisitara ro kanerisana.....	24
2.6.3.4 Rijisitara ro ka ri nga ri ra xifumo.....	25
2.6.3.5 Rijisitara ra vuxaka bya le kusuhi.....	25
2.7 Nkatsakanyo wa ndzima leyi.....	28

Ndzima ya 3

3. Nkanelo wa tinxaka to hambanahambana ta mphlahlo ku katsa na tindhawu to phahlela eka tona.....	29
3.1 Manghenelo.....	29
3.2 Tinxaka ta mphahlo.....	29
3.2.1 Mphahlo wa lembe.....	29
3.2.2 Mphahlo wo luma nguva.....	36
3.2.3 Mphahlo wa hlengo.....	39
3.2.4 Mphahlo wo suma swo karhi.....	41
3.2.4.1 Mphahlo wo suma ku beburiwa ka n'wana.....	41
3.2.4.2 Mphahlo wo suma jaha loko ri ya engomeni.....	44
3.2.4.3 Mphahlo wa loyi a fambaka a lava ntirho.....	46
3.2.4.4 Mphahlo wo suma Cuma.....	48
3.2.4.5 Mphahlo wo hlomisa.....	50
3.2.4.6 Mphahlo wo suma nkosi.....	52
3.2.4.7 Mphahlo wo hangalasa nkosi.....	54
3.2.4.8 Mphahlo wo twananisa.....	56
3.2.4.9 Mphahlo wa mavabyi.....	57
3.2.4.10 Mphahlo wo simeka kumbe ku rhurhisa gandzelo.....	59
3.2.5 Mphahlo wo huma muti.....	62
3.2.6 Mphahlo wo kombela mpfula.....	63
3.3 Tindhawu leti ku phahleriwaka eka tona.....	66
3.3.1 Egandzelweni.....	66
3.3.2 Ndhumba.....	68
3.3.3 Exigodweni.....	69
3.3.4 Esirheni.....	70
3.3.5 Laha munhu a lovekele kona.....	72
3.4 Nkatsakanyo wa ndzima leyi	73

Ndzima ya 4

4. Ririmi leri tirhisiwaka eku phahleni.....	74
4.1 Manghenelo.....	74
4.2 Swikhavisa ririmi eku phahleni.....	75
4.2.1 Swivuriso.....	75
4.2.2 Maencisi.....	76
4.2.3 Swigaririmi eku phahleni.....	77

4.2.3.1	Xihlambanyiso.....	77
4.2.3.2	Vuyimeri.....	78
4.2.3.3	Vumunhuhati.....	78
4.3	Nkatsakanyo wa ndzima leyi.....	79

Ndzima ya 5

5.	Ku dlayelela.....	81
5.1	Manghenelo.....	81
5.2	Ku songasonga.....	83
5.3	Mintlhontlho.....	83
5.4	Swibumabumelo.....	84

XIKHENSO

Eka wena muvumbi ni muhlayisi wa mina, wena muhumelerisi wa swilo hinkwaswo, ndzi kongomisa swinkhenso swa mina eka wena loyi u ndzi kotiseke ku fikelele swilo hinkwaswo ku katsa ni xitsalwana lexi. Ndzi vula sweswo ku suka emakorhweni ya mbilu ndzi ku: Bayethe Xikwembu xa le henhla, wena makota hinkwaswo.

Dokodela N.E. Nxumalo, ndzi mi hluvulela xihuku. Vuleteri, vululamisi, vuhleri, nseketelo, ku lehiseriwa mbilu ni migingiriko hinkwayo leyi mi tinyikeke nkarhi mi yi endla, mi ndzi khoma hi voko swi ri karhi swi tika, mi famba na mina kukondza ndzi fika laha ndzi nga kona, a swi va nga nyuku wa mbyana, a swi helelanga empfukeni. Hi leyi mihandzu yo tsokombela ndzi tiphinaka ha yona namuntlha hikwalaho ka xiave xa nkoka lexikulu swongasi lexi mi xi tlangeke evuton'wini bya mina. Ndzi hava marito yo ringana lama nga fikelerisaka ku nkhenso ka mina eka nwina. Xikombelo xa mina eka Xikwembu lexi xi nga hluriweki hi nchumu, hileswaku xona a xi mi tlakuse xi mi ambexa matimba lamantshwa mi ta kota ku pfuna ni van'wana lava ha taka. Ikhanimamba Ndwadwe!

Na n'wina dokodela Chauke O.R. a mi siyiwanga ehandle hikuva mi hoxile xandla. Eku tipfinyingeni ka mina, mi pfureterile hi matimba ku kondza xilavi xi kota ku huma etihlweni, ndzi vona ndlela kutani ndzi kongoma. Ndzi ri ikomu swinene. Dokodela M. C. Hlongwani na n'wina dokodela M. T. Babani, n'wina va mabula ndlela, a ndzi nge mi rivali. Profesa Madadzhe, vuhlohloteri bya nwina byi vile bya xiyimo xa le henhla. Ndzi fikile laha ndzi nga kona hikwalaho ka marito ya n'wina ni ntlawa wa n'wina. Xi nga va xihoxo lexikulu ngopfu loko ndzi rivala ku tsundzuka ni ku nkhenso n'wina profesa S. J Malungani. Marito ya n'wina ya ndzi kuceterile swinene ngopfungopfu loko ndzi tsundzuka mavulavulelo ya n'wina loko mi ku: "A mi nyumi ku ti bombisa hi xibandana xin'we onge xo va xa mhamba." Hambani leswi mi hambaneke na hina, mi famba hi ndlela yo pfumala swigingi, mi etlela vurhongo byo ke mantono. Ndza mi sumela leswaku nhlohlotelo wa n'wina wu endlile leswaku ndzi thandleka xa vumbirhi, hi leswi namuntlha ndzi tlhela ndzi thandlekela xin'wana xa vunharhu xibandana. Ndzi nga ka ndzi nga wisi ndzi nga se fika kwale...hikuva ndzi kongome kona, na swona se i ku suhi. Hisweswo ke, ndzi vula tano ndzi ku: Xandla ehenhla ka xin'wana. Etlelani bya N'wa -Ntenyani hikuva swi le ku endlekeni ku ya hi laha a mi hi navelela hakona. Etlela vurhongo, wisa Mbetse hikuva u tirhile. Inkomu....Inkomu....Inkomu....Inkomu!!!

Murhandziwa, nuna wa mina, wena Maxwell japadi, wena u ndzi pfumeleleke ku yisa tidyondzo ta mina emahleni, hambileswi u tsutsumeke u ndzi nyengela u nga se vona laha a ndzi ta ya fika kona, ndzi nkhensa ndzi vuyelela eka hinkwaswo. Tiva leswaku vana na vatukulu lava u ndzi siyeleke vona va le ku ndzi seketeleni swinene leswaku ndzi humelerisa ku navela ni molorho ya hina vambhirhi. Mmamma (mhamha), boti Charly, Letty, Inno, Maureen na wena Tivani n'wingi wanga, ndza nkhensa vananga. Ndzi kota ku fikelela hinkwaswo leswi hikwalaho ka nseketelo ni rirhandzu lero hlamarisa leri mi ndzi hanyisaka endzeni ka rona. Vukona bya mina endyangwini bya tsekatseka, byi ni swixungeto. Ha ka nyingi mi siyiwa n'wexe ni xivundza xi ri karhi xi mi dlaya kambe ma swi tiyisela. Switukulwana swa mina swi tala ku yiveriwa nkarhi wo bula na kokwana hi ku famba ndzi hlota vutivi kambe mi sala mi ndzi hungasela swona ku kondza ndzi kuma xinkadyana xo hi dzumba swin'we. Kulani nwina marhavi yanga! Kulani ni mhleketo ya n'wina ku kotisa ndlopfu mi ta kota ku ti karhatela ku humelela evuton'wini, mi tlhela mi swi khapisela ni ka vana va n'wina, swona switukulwana swa mina. Ndzi mi nkhensa ndzi vuyelela swinene.

Vahariva va mina, n'wina tintombi ta Jemese ni vana va n'wina, n'wina tiphuphu ta muti wa Vagwena, ndzi nga rivali na n'wina varikweu, Valambya, ma nkheniwa hikwenu. Hi minkarhi yo tala ndza tsandzeka ku va na n'wina ni ku nghenelela eka migingiriko ya xindyangu hikwalahola ka swikoxo swa tidyondzo, leswi ndzi pfumataka nkarhi wo hlangana na n'wina. Ndza swi tiva leswaku mi ndzi amukela hikwalaho ko twisisa xiyimo. Nseketelo ni nhlohlotelo wa n'wina swi hlamarisile lavo tala hi masiku ni minkarhi. Ndzi tlhandleka xandla eka xin'wana, ndzi khotsa tintiho ni nhamu ndzi losa. A swi ve tana ni mundzuku ka siku.

Hinkwenu lava hi khomisanekela eka ndlela leyi, rirhandzu ra n'wina ndzi ri vonile. Vangana va ntiyiso va endlisa sweswo. Bulu ra hina hi minkarhi hinkwayo a ku ri ku khutazana, ku tiyisana, ku pfunana hi mavonelo. Hi pfunanile ni ku teka swiboho swa leswaku a ha ha tlhentlhi hambu ko ba lexi dumaka, swi nga swona swi ndzi fikiseke eka xiyimo lexi. Na n'wina ku nkheniwa swo mi be!

Roynah N'wa-Mabunda, hi leyi mihandzu ya tintiho ni khomputa ya wena. N'wayitelo ni ku tsokombela ka rito ra wena lero namulela kunene swi ndzi tiyisile nhlana leswaku ndzi tisa ntirho lowu a wu sungula ku ndzi mbozela ndzi lowu nhwi!! Kunene u wansati wa xiviri, u swi kotile ku hlanganyeta

ndzilo, u tiyisa mavoko u khoma nkombe tani hi mutsonga wa xiviri, u phyakutela, u hundzuluxela, u nga karhali, u chela mapa vuswa byi tiya u tlhela u byi fomisa byi kala byi nun'wela, ni vanhu va sungula ku navela ku byi dya hambu va nga twi ndlala. Yana emahlweni u pfuna rixaka hikuva u ni nyiko naswona wa swi kota. Ti twe u nkhhensiwile na wena.

Eka n'wina vanyiki va vuxokoxoko hinkwabyo, kokwana Nkuna, kokwana Ndyelo Mthombeni, nkulukumba Yuza Baloyi, tatana Sithoye, tatana Ronny Rabothata, manana N'wa- Sikhukhuza, manana Phangweni Maringa, manana N'wa-Nqhuvi Shiviti, manana Pandeka, na n'wina manana N'wa-Xitlhangoma Mashava, handle ko tipfinyinga kumbe ku kanakana, ndzi pfumeleleni ku vula leswaku mi kanyile timbilu mi hlamusela xuvuru timhaka ta vukhoba, swi ri karhi swi nga olovi. Mi vile ni ntshembo eka mina mi tlhela mi twisisa leswaku a ndzi mi yiveli vun'anga bya n'wina kambe ko va pfhumba ro hlengelela vutivi ni matimu ya Vatsonga hi tlhelo ra vukhongereri bya ndhavuko eka xiyenge xo phahla. Xana loko a ndzi nga pfuniwaka hi n'wina tin'anga, ku katsa ni vakhegula ni vakhalabya lava oloviseke timbilu va nyika mutlhaberi mahungu lama hinkwawo, ku humelela ka xitsalwana lexi a ku ta huma kwihi ke? Hikwalaho ka sweswo na n'wina ma nkhhensiwa swinene. Hundziselani ku nkhhensa ka mina eka mihlangano ya n'wina tin'anga, yi nga yona yi mi kondletelaka ku nyika vadyondzi vutivi bya n'wina ni vuxokoxoko hinkwabyo leswaku swi hlayisiwa eka matsalwa. Hanyani mi hanyela rixaka. Yanani emahlweni mi dyondzisa tiko leswi mi swi tivaka leswaku swihluke swa Ngungunyani swi an'wa ntswamba ku suka eka n'wina mi tivaka timitsu ta Vutsonga. Inkomo swinene.

Xo hetelela ndzi rhandza ku nkhhensa yunivhesiti ya Limpopo, yi nga yona yi ndzi tlakuseke swinene hi mpfuno wa swa timali to hakelela ndzavisiso ni tin'wana tidyondzo, ku hlulukisa rixaka ni ku hlohlotella hinkwawo ku ta orhovela va susa torha ra dyondzo.

Ikhanimamba eka n'wina hinkwenu. Yisani ntirho lowu wo saseka wo pfuna rixaka emahlweni. Munhu i munhu hi van'wana vanhu. Inkomo swinene.

NDZIMA YA 1

1. XITATIMENDHE XA XIPHIQO

1.1 MANGHENELO

Vunyingi bya tinxaka ta vantima byi ni mitolovelo yo phahla leyi humelerisiwaka ni ku endliwa ku ya hi ku hambana ka ndhavuko wa rixaka rin'wana ni rin'wana. Eka xitsalwana lexi ndzavisiso wu ta kongomisiwa eka ririmi leri tirhisiwaka eka mphahlo ku katsa ni tinxaka to hambanahambana ta mphahlo wa Vatsonga. Maendlelo lama tirhisiwaka eka mphahlo na wona a ma nga siyiwi ehandle. Mbiti (1969:58) u seketela mieheketo leyi boxiweke mayelana ni mphahlo eka tinxaka ta vantima hi ku vula leswaku:

In many various ways, African people respond to their spiritual world of which they are sharply aware. This response generally takes on the form of worship which is eternalized in different acts and sayings, these acts may be formal or informal, regular or extempore, communal or individual, ritual or unceremonial, through word or deed. They vary from one society to another. It is reported, for example, that people like the Dinka and Nuer spent nearly all their time in acts of worship, while at the other extreme, there are societies reported to have only a few and occasional acts of worship. The majority of African falls within these two positions, their worship being regulated by both immediate needs and inherited practice. Worship is "uttered" rather than meditational, in the sense that is expressed in external forms, the body "speaking" both for itself and the spirit.

Marito lawa ya tiyisisa miehleketo ni mavonelo mayelana ni xiyimo xa vantima eka timhaka to phahla. Mbiti (1969) u seketela leswaku migingiriko ya mphahlo yi hambanisiwa ku ya hi ku landza ndhavuko wa rixaka ro karhi, kambe loko ku ri xikongomelo xa mphahlo xona i xin'we eka tinxaka hinkwato ta vantima. Vonelo ra Mbiti leri tshahiweke laha henhla ri ta pfuna swinene eka xitsalwana lexi hi

tlhelo ro pimanisa ni ku vona ku hambana exikarhi ka tinxaka ta vantima hi tlhelo ra mphahlo. Mageza (1977:78) u yisa emahlweni a hlamusela mphahlo a ku:

Ancestorship is an act of communion in remembrance that is also actualization or resurrection. It constitutes making present among us here and now to those who are remembered. Ancestors and their descendants on earth are in continuity. In a sense, as Igor Kopytoff has noted, ancestors are perceived in the same way as the living elders of the society as far as the experience of kingship and communion is concerned. Ignatius Pambe asserts that among the Sukuma-Nyamwezi of Tanzania, "They (the ancestors) remain in talking and almost tangible with their descendants." In no way does the stable of ancestorship weaken the bonds of communion. Far from it, it strengthens them. The state of ancestorship can be characterized in African religion in terms of action. The ancestors and their descendants are in constant state of exchanging gifts and favours. This is what communion requires, it is what remembrance means. This dialectic strengthens the life force of the world for the sake of living.

Mutsari loyi u kombisa leswaku mphahlo i ku vulavurisana ni ku tsundzuxana ka vanhu hi vukona bya lava va tsundzukiwaka ku nga swikwembu swa muti. U ya emahlweni a hlamusela leswaku swikwembu leswi swi phahliwaka swi tekiwa tani hi vakulukumba lava hanyaka va rixaka ro karhi. Mageza u seketelana na Mbiti hi ku vula leswaku mphahlo i mbhurisano naswona wu tiyisisa vuxaka exikarhi ka lava hanyaka ni lava hundzeke emisaveni. Marito ya yena ya hi pfuna swinene ku komba vun'we bya xikongomelo xa mphahlo wa tinxaka to hambana ta vantima ku katsa ni walowu wa Vatsonga tani hi leswi ndzavisiso wu kongomisiweke eka wona. Xitsalwana lexi xi ta humesela erivaleni tinhlamuselo ta matheme ya nkoka ku katsa ni mavonelo mayelana ni leswi landzelaka.

- a. Ririmi leri tirhisiwaka eku phahleni.
- b. Tinxaka to hambana ta mphahlo wa Vatsonga.
- c. Ndhavuko wa Vatsonga eka xiyenge xo phahla.
- d. Vutivi bya xintu loko swi khumba mphahlo.
- e. Mfuwo wa rixaka ra Vatsonga eku phahleni.
- f. Ripfumelo ra ndhavuko wa Vatsonga etimhakeni to phahla.

1.2 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa ririmi leri tirhisiwaka eku phahleni ku katsa ni tinxaka to hambanahambana ta mphahlo wa Vatsonga. Maendlelo lama tirhisiwaka eku phahleni na wona ma ta langutisiwa. Xikongomelo xin'wana xa xitsalwana lexi i ku dyondzisa vanhu hi timhaka ta mangadzelelo ya ndhavuko wa Vatsonga, leswaku va ta kota ku tihlawulela ku landza ripfumelo leri va tsakelaka ku hanya ehansi ka rona. Miehleketo leyi ya ku dyondzisana hi ndhavuko wa Vatsonga yi kombisiwa hi Risiba (2004:47) loko a ku:

Leswi swi vile nhlohlotelo etimbilwini ta hina leswaku hi tshama exidziveni xa Vatsonga bya hina. Hi dyondzisana na ku phahla swikwembu swa hina, hi rhanga hi ku phahla swikwembu swa Vantima. Kutani hi hetelela hi ku tlhokovetsela swivongo swa hina hi ku hambana ka swona.

Xitsalwana lexi xi ta pfuna vanhu lava va hlotaka vutivi ni switsundzuxo eka xiyenge xo phahla, ni lava va nga ta tsakela ku xiyaxiya ni ku fananisa vukhongerani lebyi ni vukhongerani bya tinxaka tin'wana.

Xikongomelo xin'wana i ku kamba loko swi ri kona leswi tekeleriweke eka tinxaka tin'wana hikwalaho ka matshamelo ya laha Afrika-Dzonga ya ku hlangana ka tinxaka, ku nghenelelana ka mindhavuko yo hambanahambana. Mhaka ya ku katsana ni ku nghenelelana ka mindhavuko yi paluxiwa hi Geyer (2001:11) hi marito lawa:

As a result of direct and long term contact, the culture of different people in South Africa have influenced one another to the extent that certain elements with certain adaptations have been taken over from one culture by another, thereby establishing new habits and new traditions.

Ndhavuko wa Vatsonga eka swiyenge hinkwaswo, ku katsa ni xexi xo phahla swi le ku lahlekeni hi ku kucetelana ni mindhavuko yin'wana hikwalaho ka

matshamelo lawa yo hlanganahlangana na tinxaka tin'wana. Rixaka ro karhi ri hetelela ri tekelerile swin'wana eka rixaka rin'wana. Loko endlelo ro fana ni leri ri boxiweke laha henhla ri nga lulamisiwi, ndhavuko wu nga tshika wu lahleka hi ku famba ka nkarhi kutani ku endliwa swo karhi hi vito ra ndhavuko kambe wu nga ri wona ndhavuko wa ntiyiso. Hikokwalaho ka sweswo xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku lulamisa swihoxo leswi swi tekeleriweke eka tinxaka tin'wana, leswaku ndhavuko wa Vatsonga eka xiyenge xa mphahlo wu nga lahleki kumbe wu nga mitiwi hi mindhavuko ya tinxaka timbe, kumbe ku landzelela maendlelo ya mindhavuko yin'wana hi ku famba ka nkarhi. Ndhavuko wa Vatsonga wu komba leswaku mphahlo wu fanele ku landzeleriwa tanihi ndlela yo tiyisisa vuxaka ni ku hlangana na vatswari va hina lava hundzeke emisaveni. Loko mphahlo wu nga endliwi hi ndlela leyi lava hanyeke ekusunguleni a va wu fambisisa xiswona, swikwembu swi nga tshuka swi hlundzuka. Ku navela ka mina hileswaku lava tsakelaka magandzelelo lawa yo phahla, va ya emahlweni ni mitolovelo ya ndhavuko va ri karhi va tsundzuxiwa hi tindlela to hambana, ku katsa ni matsalwa. Geyer (2000:06) u yima na mhaka yo dyondzisana ni ku tsundzuxiwa etimhakeni ta ndhavuko hi ku vula marito lawa:

The continued existence of a particular culture is to a large extent determined by the transfer of essential elements and message from generation to generation and are communicated to people through various sources...

Xikongomelo xin'wana i ku hoxa xandla eka ku hlengeleta ni ku hlayisa matimu ni ndhavuko wa Vatsonga hi tlhelo ra ripfumelo ra ndhavuko eka xiyenge xo phahla. Xitsalwana lexi xi ta lemukisa rixaka ra Vatsonga nkoka ni matimba ya mphahlo hi masiku hinkwawo ya ku hanya ka vona.

1.3 NSUSUMETO

Ndzi susumetiwiile ku endla ndzavisiso ni ku tsala hi nhlokomhaka ya ririmi leri tirhisiwaka eku phahleni ku katsa ni tinxaka to hambanahambana ta mphahlo wa Vatsonga, hikokwalaho ka vusweti bya matsalwa lama ya vulavulaka hi xiyenge lexi. Nsusumeto wun'wana wu sukela eka ku navela ku hlayisa mfuwo wa rixaka ni ku hundzisela vutivi bya ndhavuko eka lavantshwa hi matsalwa, ku engetela eka leswi hundzisiwaka hi milomu tanihileswi ya nga wona maendlelo ya ntolovelo. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Dundes (1965:34) loko a ku:

Folklore is the material that is handed on by tradition either by word of mouth or by custom and practice.

Ndzi susumeteke ku hlengeleta maendlelo ya ndhavuko wa Vatsonga eka xiyenge xo phahla ni ku ma tsala, leswaku ya ta hlayiwa yi ri ndlela yo hundzisela ndhavuko eka rixaka ra mundzuku, leswi vuriwaka "enculturation". Mhaka leyi yi hlamuseriwa hi Geyer (2000:6) hi ndlela leyi:

The process by which a child acquired his or her culture is known as enculturation.

Xo hetelela, ndzi susumeteke ku endla ndzavisiso lowu hi ku va eka Afrika-Dzonga lontshwa, vurhangeri bya tiko byi tekela enhlokweni tinxaka hinkwato ta vukhongereri. Mhaka leyi yi paluxiwa hi Makgopa (2005:66) loko a ku:

The dawn of democracy in South Africa in 1994 conscientised the citizens of the country about the freedom of religion.

Leswi swi tlhela swi tiyisisiwa hi Vumbiwa ra tiko eka kavanyisa ka vumbirhi ndzimana leyitsongo ya khumentlhanu, xiphemutsongo xo sungula (1996:9) leri ri vulaka leswaku:

Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ntshuxeko wa ripfumelo, vugandzeri, miehleketo, swikhohlwakhohlwana na mavonele.

Makgopa (2005:66) u tlhela a yisa emahlweni nhlamuselo ya yena loko a ku:

...the role played by indigenous healers in our rural and urban areas show commitment from the government to promote all religions of our country.

Marito lawa ya hlamusela leswaku ntirho lowu endliweke hi tin'anga ta ndhavuko etindhawini ta le makaya ni le madoropeni wu komba ku tiyimisela ka mfumo eka ku humelerisa vukhongeri hinkwabyo lebyi kumekaka etikweni ra hina. Hikokwalaho ka sweswo ripfumelo ra ndhavuko wa Vatsonga eka swiyenge hinkwaswo, ku katsa ni lexi xo phahla ri fanele ku hlayisiwa hi tindlela to hambana ku katsa ni le ka matsalwa.

1.4 NKOKA WA NDZAVISISO

Nkoka wa xitsalwana lexi i ku pfuna vadyondzi na vahlayi lava tsakelaka ku tiva hi timhaka ta mphahlo ku kuma vuxokoxoko lebyi tiyeke. Vanhu vo tala va hambanile ni timhaka ta ndhavuko manguva lawa. Va tele vanhu lava fulareleke mikhuva ni mitolovelo ya rixaka ra vona, kutani ndhavuko wu va lahlekele. Maluleke (1987:4) u seketelana ni mavonelo lama hi ku vula leswaku:

Mhaka ya palu na njeti, eka Xihahlele a swa ha fana na loko vana va Israel va suka eKanana va tlhelela eEgipita. Yena a a twa a nga ha lavi ku twa nchumu hi timhaka ta vuhedeni na hinkwaswo swo yelana na byona. Loko a ehleketa ku hakarha palu na njeti, a a twa na ngati ya yena yi pfempfa nyuku. Eka yena a swo fana no ti tsondzela hi xivatlankombe.

Xitsalwana lexi xi ta ringeta ku paluxa vutivi lebyi faneleke, vutivi lebyi byi va lahlekeleke. Loko vanhu va navela ku tlhelela eka timhaka ta ndhavuko ni ku phahla, va ta kuma ku pfuneka hikuva va ta tshaha vutivi ni maendlelo lamanene eka xitsalwana lexi, ku katsa ni le ka swin'wana leswi yelanaka na xona.

Ndzavisiso lowu wu ta pfuna ku lulamisa leswi nga endliweki kahle hikokwalaho ko pfumala vutivi kumbe vanhu vo swi lulamisa tanihileswi mindyangu yo tala yi pfumalaka vatswari kumbe swikoxa, yi thlela yi rhangeriwa hi vantshwa. Van'wana va vona va chava ku famba va vutisela timhaka ta mphahlo ni tin'wana ta ndhavuko, hikuva va landza ripfumelo leri hi ku tumbela ni ku chava ku hlekuriwa hi lava va ri tekelaka ehansi.

Nongonoko wa madyondzelo ni madyondziselo wa karhi ku cinca, dyondzo ya swa ndhavuko yi tekeriwa enhlokweni swinene manguva lawa. Vutivi lebyi nga ta hlengeletywa eka xitsalwana lexi byi ta pfuna vadyondzisi ni vadyondzi mayelana ni timhaka ta mphahlo. Vanhu va bombisa ndhavuko manguva lawa. Rixaka leri ri ti tivaka ri fanele ku tiva ni ndhavuko wa rona, hi ku hetiseka. Xitsalwana lexi xi ta va makombandlela eka lava tsakelaka ku tihlawulela ripfumelo leri. Vutivi i matimba eka ndhavuko wa mfuwo wa rixaka.

1.5 MAENDLELO

Ku humelerisa xikongomelo ni nsusumeto mayelana ni nhlokomhaka leyi ya xitsalwana lexi, ndzi ta tirhisa tinxaka to hlayanyana ta maendlelo ku katsa ni leti landzelaka:

1.5.1 NHLOKOHLISO WA SWIVUTISO

Eka endlelo leri ndzi ta tihlanganisa ni vanhu lava nga ni vuxokoxoko mayelana ni nhlokomhaka leyi lavisisiwaka. Encyclopedia volume 10 (1988:296) yi hlamusela endlelo leri loko yi ku:

Interview involves a one on one verbal interview between the researcher and responded.

Sarantako (1988:246) u seketela nhlamuselo yo huma eka Encyclopedia volume 10 hi mukhuva lowu:

Interview is a form of questioning characterized by the fact that it employs verbal questions as its principal techniques of data collection.

Mbhurisano wa mina ni lava va nga ta vutiseriwa swivutiso wu nga va wa riqhingo, kumbe ku nga va ku hlangana hi xiviri. Ndzi ta vutisela swivutiso hi xikongomelo xo handza vutivi lebyi enteke. Munhu loyi a vutisiwaka u ta komberiwa ku humesa vuxokoxoko ni vutivi hi ku enta mayelana ni nhlokomhaka leyi kumbe xiphemu lexi a vutisiwaka ha xona. Lava va nga ta vutisiwa swivutiso ku nga va mitlawa kumbe munhu ha un'weun'we, naswona va nga va khume (10) kambe va nga vi ehansi ka nhlayo ya ntlhanu (5).

1.5.2 KU LANGUTISA HI VUXIYAXIYA

Muxaka lowu wa maendlelo wu lava leswaku ndzi tiboha ku kombelana ni vanhu kumbe mindyangu yo karhi leswaku loko va ri ni ntirho wo phahla va ndzi pfumelela ku va kona exikarhi ka vona ndzi ri karhi ndzi langutisa hi vuxiyaxiya lebyikulu swilo hinkwaswo leswi nga ta humelela. Endlelo leri ri hlamuseriwa hi Marius (1994:293) hi marito lawa:

Observation is an indirect method of data collection since in most cases, it collects information without the full knowledge of the responded.

Ekulangutiseni ka mina, ndzi ta va ndzi ri eku xiyisiseni ka leswi endliwaka ku katsa ni leswi humelelaka. A ndzi nga boheki ku nghenelela eka migingiriko ya kona hi ku hetiseka, naswona loko ndzi pfumeleriwa ndzi ta tikatsa eka leswi

endliwaka. Tani hi endlelo lero sungula, lava nga ta langutisiwa hi vuxiyaxiya ku ta va mitlawa kumbe munhu ha un'we un'we. Miphahlo leyi yi nga ta xiyaxiyiwa a yi nga hundzi ntlhanu (5). Loko ndzi hlangana ni xiyimo kumbe ntirho wo karhi lowu wu humelerisaka vuxokoxoko mayelana ni nhlokomhaka leyi yi lavisisiwaka, ndzi ta tinyika nkarhi wo langutisa hi vuxiyaxiya hambi loko ndzi nga tshamanga ndzi lulamisile ni vini va swona siku ri nga si fika.

1.5.3 MAENDLELO YA NKOKA

Eka endlelo leri, mulavisisi u boheka ku handza vuxokoxoko lebyi tumbeleke a ri karhi a tirhisa swivutiso leswi nga ni nsusumeto ni ku onga tinhlamulo. Maendlelo lama ya swi kota ku paluxa timhaka leti tumbeleke leti nga kumekiki eka matsalwa, kambe ti kumeka ntsena eka lava va nga ni ntokoto eka mhaka ya kona, hi ku landza vutomi ni mahanyelo ya vona. Kelly (1999:398) u hlamusela “qualitative research” hi ndlela leyi:

In practical terms, this refers to a turn towards “contextual research which is less immediately concerned with discovering universal, law-like patterns of human behavior (e.g theories of cognitive and moral) development that apply to all people in all context.

Ku yisa emahlweni Tutty et al (1996:52) vona va nyika nhlamuselo ya “qualitative research” hi ndlela leyi:

... interviewing is a conversation with direction. Its purpose is to gain an understading of the perspective of the person being interviewed... this is particularly true when you are interested in learning the person's experiences, behaviours, thought and feeling. ...involves a complex set of dynamics between the interviewer and the interviewee or in the case, researcher (which is you) and the research participant.

Mitshaho leyi hinkwayo yi tshikelela yi tlhela yi seketelana leswaku eka maendlelo lama, mulavisisi u handza vuxokoxoko lebyi tumbeleke hi ku tirhisa swivutiso leswi ongaka tinhlamulo eka lava va nga ni ntokoto wa vutomi ni mahanyelo ya ndhavuko. Maendlelo lawa ma ta tirhisiwa ntsena loko ndzi hlangana ni vanhu lava va tikombaka va tiva swo karhi mayelana ni nhlokomhaka leyi hambu loko mulavisisi a lo tshuka a hlangana na vona hi xiwelo.

1.6 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE MAYELANA NI NHLOKOMHAKA

Ku ni swidyondzeki swo hlayanyana leswi swi endleke ndzavisiso mayelana na nhlokomhaka leyi, ngopfungopfu hi tlhelo ra mphahlo eka tinxaka ta vantima. Ndzi rhandza ku kombisa miehleketo ya vatsari van'wana lava vuleke swo karhi mayelana ni timhaka to phahla eka matsalwa ya vona.

1.6.1 MAGEZA (1977)

Mutsari loyi u kombisa leswaku xivumbiwa xin'wana ni xin'wana xi vumbiwile hi Xikwembu, xi nyikiwile vutomi ni ku ya emahlweni xi hanya. U tlhela a hlamusela leswaku ku hava xivumbiwa lexi xi swi kotaka ku hanya xi ri xoxe handle ko khumba vutomi bya swin'wana swivumbiwa. Mhaka leyi yi humelerisa xisweswo ni le ka vanhu na vutomi bya vona ni swikwembu ku katsa ni Xikwembu. Vuxaka exikarhi ka vanhu ni swikwembu swa vona i bya nkoka swinene, ngopfu eka lava va landzelelaka ripfumelo leri ra ndhavuko. Hi marito ya yena u ri:

It follows that by right of their premogenitive and proximity to God by death, God has granted the ancestors a qualitatively more powerful life force over their decendants. It has to be kept in mind that the ancestors consist of the founders of the clan (1977:46).

Marito lama ya tiyisisa leswaku swikwembu swi nyikiwile matimba eka valandzeri ni swihluke swa rixaka ro karhi hi Xikwembu endzhaku ka rifu kumbe ku hundza emisaveni. Mavonele lama ya ta pfuna swinene eka valandzeri va ripfumelo ra ndhavuko ku twisisa vuxaka bya lava hanyaka, na lava hundzeke emisaveni ku nga swona swikwembu swa vona ku katsa na Xikwembu xa tilo.

1.6.2 MBITI (1969)

Eka tsalwa ra yena u nyika tinhlamuselo ni ku tlhela a hi kombisa ku hambanisa ka matirhiselo ya swiritwana “sacrifices na offerings” etimhakeni ta mphahlo. Mutsari loyi u vula leswaku “sacrifices” hi laha vutomi bya nchumu wo karhi byi herisiwaka hi xikongomelo xo nyiketa xiphemu xo karhi kumbe nchumu walowo hinkwawo eka Xikwembu, mimoya yo karhi kumbe eka lava va hanyaka endzhaku ka rifu ra laha misaveni, ku nga swona swikwembu. U tlhela a ya emahlweni a hlamusela leswaku “offerings” swi vula ku nikela hi swakudya ni swin’wana leswi faneleke. U vula leswaku vaamukeri va hinkwaswo leswi boxiweke va tekiwa tani hi varhumiwa kumbe vahlanganisi exikarhi ka vanhu ni Xikwembu xa tilo. Miehleketo leyi yi hlamusela leswaku swikwembu swi hi fambisela mahungu exikarhi ka lava hanyaka ni Xikwembu xa le tilweni. U ya emahlweni a kombisa leswaku emahetelelweni Xikwembu hi xona muamukeri wa hinkwaswo leswi nikeriwaka. Mhaka leyi yi nga va yi tumberile eka van’wana valandzeri va ripfumelo ra ndhavuko. Hi marito ya yena Mbiti (1969:58) u hlamusela mavonelo ya yena hi ku vula leswaku:

In some cases, sacrifices and offerings are directed to one or more of the following: God, spirits and living dead. Recipients in the second and third categories are regarded as intermediaries between God and men, so that God is the ultimate recipient whether or not the worshippers are aware of that.

Mutsari loyi u kombisa leswaku vukhongereri hinkwabyo, ku katsa ni byebyi bya ndhavuko wa Vatsonga ku nga ku pahla, i ku vulavula ni Xikwembu xa tilo.

Swikwembu swo komberiwa ku fikisa swikombelo ni swikhenso swa vagandzeri lava eka Xikwembu n'wini wa hinkwaswo. Ntshaho lowu kumbe miehleketo ya mutsari loyi yi ta pfuna swinene eka ndzavisiso wa xitsalwana lexi ku paluxela lava swi va tumbeleleke leswaku xikongomelo xo phahla i ku tirhisa swikwembu ku fambisa mahungu ni ku rhumiwa eka Xikwembu xa tilo tani hi n'wini wa hinkwaswo.

1.6.3 MBITI (1975)

Mutsari loyi u hi paluxela mhaka ya leswaku ku ni vanhu lava ehleketaka ni ku tshemba leswaku lava hanyaka a va fanelanga ku tihlanganisa ni Xikwembu hi xiviri xa vona ni ku tikhongelela vona vini. Ku twisisa ka vanhu valavo hi leswaku swikwembu swi tlandlukilenyana, swi le henhla ka vanhu lava hanyaka laha misaveni, kambe swi le hansi ka Xikwembu hi matimba. Hikwalaho ka swona swikwembu swi tekiwa tanihi vahlanganisi va Xikwembu ni vanhu. Swikwembu swi tekiwa tanihi swifambisa mahungu exikarhi ka vanhu ni Xikwembu. Mbiti (1975:63) hi marito ya yena u ri:

The intermediate are a link between God the creator and human beings. It is believed that they have easier access to Him than ordinary people... the dead are used as intermediaries because it is felt that they speak both the language of the invisible world and the language of human beings. For that reason the departed, whom we call the living dead, may be used as intermidaries.

Mutsari loyi u hlamusela leswaku a swi bohi ku rhumisa, kambe tinxaka ta vantima hi tona ti tirhisaka endlelo leri ro fambisa mbhurisano wa vona ni Xikwembu hi ku tirhisa swikwembu. Matsalwa hinkwawo lama khumbeke nhlokomhaka leyi, ma tshikelela leswaku xikongomelo xo phahla eka tinxaka ta vantima i ku vulavula ni swikwembu swa muti kumbe swa rixaka ro karhi. Vatsari vo hambana va boxa leswaku swikwembu hi swona swi fikisaka mahungu lama sukaka eka vanhu vo karhi ku ya eka Xikwembu kumbe ku suka eka Xikwembu

ku ya eka vanhu. Miehleketo leyi yi tiyisisa leswaku swikwembu i vahlanganisi va vanhu ni Xikwembu.

1.6.4 KOTTAK (1977)

Kottak (1977:289) u kombisile ku twisisa ka yena mayelana ni mhaka leyi ni ku tlhela a hlamusela miehleketo ya yena hi ku vula leswaku:

People share society organized life in groups, with other animals. Culture, however, is distinctly human. Culture is traditions and customs, transmitted through learning that govern the beliefs and behavior of people exposed to them. Children learn those traditions by growing up in a particular society. Cultural traditions include customs and opinions, developed over the generations, about proper and improper behavior. These traditions answer such questions as: How should we do things? How do we make sense of world? How do we tell right from wrong? A culture produces a degree of consistency in behavior and thought among the individuals who make up a given society.

Mutsari loyi u hi byela leswaku ndhavuko wu katsa mitolovelole leyi dyondzisiwaka, leyi fumaka ripfumelo ni matikhomelo ya vanhu lava swilo sweswo swi humelalaka kumbe swi humelersiwaka exikarhi ka vona. U hlamusela ni leswaku vanhu va dyondza timhaka teto tani hi leswi va nga ta kulela eka ndhawu leyi swi endliwaka kona.

1.6.5 BOWIE (2004)

Eka tsalwa ra yena (2004:231) hi kuma marito lama landzelaka:

The anthropological record indicates that all cultures compose stories to account for the origin and nature of the world, and these stories have, according to Mathews, an important function in orientating human beings within the world.

Mutsari loyi u hi dyondzisa leswaku swihungwahungwana swi ni nkoka swinene eka ku fikisa dyondzo yo karhi eka vanhu. Mhaka leyi yi hi fikisa eka ku tekela enhlokweni swilo swo fana ni matimu kumbe mitsheketo ya matimu, swihungwahungwana, swivulavulelo ni swin'wana swo yelana na swona hikuva ku ni swo tala leswi nga kumekaka eka swona kutani swi nga pfuneta ku humelerisa mongo wa ndzavisiso lowu. Swilo hinkwaso leswi vuriwekwe loko swo landzeleriwa kahle swi nga pfuneta eka ku hlayisa ndhavuko wa Xitsonga tanihiloko hi twa Ribisi (2004:09) a vula leswaku:

Hi masiku yan'wana vakhegula a va ba nkalanga ku vitana vana hinkwavo, leswaku va ya hlangana na vona exitikweni xa mintsheketo leswaku va ya an'wa Vutsonga. Kambe hinkwaso a ku ri ku hlayisa ndhavuko wa Xitsonga.... Mintsheketo leyi va tsheketeriwaka yona ya dyondzisa swinene hikuva yin'wana ya laya, yin'wana ya tshinya.

1.7 NKATSAKANYO WA NDZIMA LEYI

Ndzima yo sungula ya xitsalwana lexi yi hlamuserile manghenelo ya hungu leri ri nga ta kaneriwa ku ya hi nhlokomhaka leyi ya ririmi leri tirhisiwaka eku phahleni ku katsa ni tinxaka to hambanahambana ta mphahlo wa Vatsonga. Xikongomelo, nsusumeto ni nkoka wa ndzavisiso swi andlariwa swi ku tlangadla erivaleni. Maendlelo yo hlengeleta vutivi byo humelerisa ndzavisiso lowu ma kaneriwile naswona hi wona ma nga ta pfuna ku kuma vuxokoxoko eku phahleni, ya tlhela ya paluxa tinxaka to hambanahambana ta mphahlo wa Vatsonga. Eku kaneleni ka hinkwaswo leswi boxiweke laha henhla, tindhawu leti ku phahleriwaka eka tona ti ta boheka ku khumbiwa. Xiphemu xin'wana xa ndzavisiso lowu xi katsa ku hlota vutivi eka matsalwa ni ku twa miehleketo ya vatsari van'wana lava vuleke xan'wanchumu mayelana ni nhlokomhaka leyi ndzavisiso wu kongomisiwaka eka yona.

NDZIMA YA 2

2. TINHLAMUSELO TA MATHEME

2.1 MANGHENELO

Ku ni matheme yo hlayanyana lawa ndzi nga ta nyika tinhlamuselo ta wona hi ku pfuniwa hi miehleketo ya vatsari vo hambanahambana yi ri ndlela yo seketela mavonelo ya mina eka marito kumbe matheme lawa ya khomeke mongo naswona ya nga ta tirhisiwa swinene ku humelerisa xikongomelo xa xitsalwana lexi. Matheme ya kona hi lama landzelaka:

2.2 NDHAVUKO

Ndhavuko i mahanyelo ya vanhu va rixaka ro karhi, ngopfu loko va hanya hi ku landzelela mitolovelo kumbe mikhuva ya ndhavuko wa rixaka rero, laha vanhu valavo va tihlawuleleke kumbe va bohekaka ku yi landzelela. Teyise (2003:981) u hlamusela mhaka leyi hi ku vula leswaku:

Traditions are beliefs or customs or ways of doing something that has existence for a long time

Hartsone (1983:474) u boxa swo yelana na Teyise loko a ku:

“Tradition... the handling down from generation to another customs and beliefs”.

Hinkwato tinhlamuselo leti nyikiweke laha henhla ti tiyisisa leswaku theme leri ra ndhavuko ri vula ku landzelela mitolovelo ya rixaka ro karhi ni mikhuva ya rona ya mahanyelo. Rito ra ndhavuko ri hlamusela rimintsu kumbe masungulo ya rixaka. Tani hileswi swi boxiweke laha henhla, swa boha leswaku timhaka ta

ndhavuko wa Vatsonga ti khumbiwa ku endlela leswaku xikongomelo xa ndzavisiso lowu xi fikeleriwa. Timhaka ta ndhavuko ti ni xiave xo karhi eka xitsalwana lexi hikuva ku phahla, swi huma eka ripfumelo ra ndhavuko, naswona i xiphemu xa vukhongereri bya xintu, tani hileswi yi nga yona ndlela yo vulavula ni swikwembu kumbe va le hansi. Loko hi vulavula hi ku phahla, swa hi boha ku khumba ni timhaka ta ripfumelo ra ndhavuko tani hileswi swi fambisanaka swin'we exikarhi ka tinxaka ta vanhu hi ku hambana ka vona.

2.3 MFUWO

Eka xiphemu lexi hakanyingi ku tshikeleriwa kumbe ku dyondzisiwa mikhuva ni mitolovelo ya rixaka. Mfuwo wa rixaka rin'wana ni rin'wana ku katsa ni wa Vatsonga, wu hi kombisa leswi rixaka rero ri fanelaka ku hanyisa xiswona. Geyer (2000:06) u tiyisisa miehleketo leyi hi ku vula leswaku madyondziselo ni mahlayiselo ya swa mfuwo wa rixaka ya hundziserwa eka rixaka hi tindlela to hambanahambana. Hi marito ya yena u ri:

Culture can be transmitted to children through a direct formal teaching process. Can also be acquired through observation, listening and copying in other words through an informal process

Marito lawa ya tiyisisa leswaku mfuwo wu nga hundziserwa eka lavantshwa hi tindlela to hambana, xikombiso, ku dyondzisiwa, ku yingisela leswi vuriwaka, ku encenyeta leswi swi endlisiwaka xiswona, ku swi langutisa kumbe ku swi vona. Ntshaho lowu wu ta pfuna swinene eka xitsalwana lexi hikuva loko leswi swi boxiweke laha henhla swo landzeleriwa hi ku hetiseka mfuwo wa rixaka wu nga ka wu nga nyamalali. Mutsari loyi u hi nyika nhlamuselo leyi pfumelelanaka ni leyi yi nyikiweke i Downs (1975:110) loko a ku:

Culture may be defined as the shared explanations for events and actions and the prescribed responses to specific situations that we hold in common with other people who are part of our group, tribe, nation, social class, or other collectivity.

Ntshaho lowu wu tshikelela leswaku mfuwo wu nga vuriwa tani hi tihlamuselo leti rixaka ri avelanaka hi ku swi humelerisa hi minkarhi yo hambana eka migingiriko yo hambana ya rixaka ro karhi. Migingiriko yo tano yi fanela ku endliwa hi ndlela yo fana hi vanhu va rixaka ro karhi. Mfuwo wa rixaka wu fanela ku landzeleriwa leswaku swihluke swerhu swi ta kuma switsundzuxo ni ku hlohloteriwa ku rhandza ndhavuko werhu hi ku hetiseka. Leswi swi nga fikeleriwa ntsena loko rixaka ro kota ku tihlayisela mfuwo wa rona hi tindlela hinkwato leti ti nga kotaka ku fikeleriwa ku katsa ni ku tirhisa matsalwa.

2.4 MPAHLO

Ku phahla swi vula ku gandzela kumbe ku khongela swikwembu swa muti kumbe swa rixaka ro karhi hi ku landza ndhavuko wa rixaka rero ni ripfumelo ro tihlanganisa kumbe ku vulavula ni swikwembu ku nga va le hansi. Miehleketo leyi yi paluxiwa hi Makgopa (2005:68) loyi a vulaka leswaku:

This is a ritual which is used by the living to speak or communicate with the living dead. ... is the only way for communication between the living dead and the living. It is through *mophaso* that the living makes their request to the living dead. They suffer request for protection while they are still living.

Ndhavuko wa Vatsonga wu humelerisiwa ni hi ku phahla eka lava va tiyimiselaka ku swi landzelela, ku nga va hi ku tihlawulela kumbe hi ku boheka. Ku yisa emahlweni mavonelo lama, Ronny Rabothata loko a vutiseriwa u hlamusele leswaku:

Ku phahla i ndlela yo khongotela swikwembu. I magandzelelo lama ma endliwaka hi vanhu lava va rhandzaka ku tihlanganisa ni vakokwa wa vona lava hundzeke emisaveni.

Swi le rivaleni leswaku mhaka ya ripfumelo ra ndhavuko wa Vatsonga eka xiyenge xo phahla, yi ta khumba hinkwaswo leswi ndhavuko wa Vatsonga wu swi endlaka hi tlhelo ro phahla ku nga ku gandzela, mikhuva ya Vatsonga ya makhongelelo ni ku vulavula ni swikwembu swa vakokwa wa vona. Loko hi vulavula hi ku phahla, swi tlhela swi hi boha ku khumba ni timhaka ta ripfumelo ra ndhavuko tani hileswi swi fambisanaka swin'we exikarhi ka tinxaka ta vantima hi tlhelo ra vukhongeri kumbe ripfumelo ra ndhavuko wa vona.

2.5 RIPFUMELO

Ripfumelo ri katsa ku tshemba ka vanhu vo karhi, hi ku landza Xikwembu xa vona, swikwembu swa ka vona, kumbe swikwembu leswi va tihlawuleleke ku swi gandzela. Ku ni tinxaka to hambana ta vukhongeri, ku nga ripfumelo leri vanhu va kholwaka eka rona, ku fana ni ripfumelo ra ndhavuko, ripfumelo ra Xirhasta, ripfumelo ra Ximuzilimi, ripfumelo ra Xikreste ni tin'wana tinxaka ta vukhongeri. Hornby (2000:990) u hlamusela ripfumelo hi marito lawa:

Religion: one of the system of faith that are based on the belief of the existence of a particular God or gods: the Jewish religion, Christianity, Islam, and other world religions.

Ripfumelo ri khumba ku navela ka vanhu naswona ri ni nkucetelo lowukulu swinene eka vutomi bya vanhu vovalavo. Hornby (2000:990) u ya emahlweni a boxa leswaku:

Religion: a particular interest or influence that is very important in your life. Religion: the belief in the existence of a God or gods, and the activities that are connected with the worship of them.

Ripfumelo ri khumba vukhongi ni magandzelelo yo karhi lama ya nga ni ku navela kumbe nkucetelo lowukulu eka vanhu vo karhi, ku ya hi muxaka wa ripfumelo ra vona.

2.6 RIJISITARA RA RIRIMI

Eka migingiriko yo phahla ku tirhisiwa marijisitara yo hambanahambana ku ya hi leswi mphahlo walowo wu lavaka ku kongomana na swona. Eka ndzavisiso lowu ndzi lemukile leswaku eka ntirho wo phahla, tinsimu ta mphahlo ku katsa ni laha ku phahleriwaka kona, ku tirhisiwa ririmi hi tindlela to hambana. Ku ni tindlela to karhi kumbe marijisitara yo karhi lama tirhisiwaka hi vanhu vo karhi ni ku tiviwa hi vona vanhu valavo, ni hinkwavo lava va landzelelaka ripfumelo leri ra ndhavuko. Loko ku endliwa ndzavisiso mayelana ni ririmi ro hlawuleka leri tirhisiwaka eka mitirho yo hambana ya mphahlo, swi va erivaleni leswaku ririmi ri tirhisiwa kahle hi vativi va rona, va ri karhi va tekela enhlokweni ntirho lowu va wu tirhaka ni nkarhi lowu wu tirhiwaka ha wona, xikombiso: Mufundhisi loko a dyondzisa, u tirhisa ririmi ra vufundhisi, ku hambana ni leswi a swi endlisaka xiswona loko a ri endyangwini wa yena tani hi tatana wa muti kumbe loko a ri exikarhi ka vaakatiko kulobye, maxaka hambani vona vanghana va yena. Nhlamuselo ya matirhiselo ya ririmi eka tindhawu ni swiyimo swo hambana yi vekiwa kahle hi Smith et al (1979:288) loko va kombisa leswaku: "Register variation may consist of difference vocabulary, pronunciation or choice of syntax".

Hanks (1979:1229) u vula swo yelana na Smith et al loko a ku:

Register...a form of a language associated with a particular social situation or subject matter such as obscene, slang, legal language or journalistic.

Fasold (1981:292) na yena wa ha tshikelela swo fana na leswi boxiweke hi vatsari lava tshahiweke laha henhla loko a ku:

Register variation in particular is not simple a matter of vocabulary. It also affects grammar and, as far as spoken language is concerned, pronunciation...

Tinxaka to hambanana ta marijisitara ku ya hi ku landza swiyenge hi ku hambana ka swona ti nyikiwa hi Fasold hi mukhuva lowu landzelaka:

2.6.1 NDHAWU (FIELD)

Eka xiyenge lexi, ku langutisiwa ndhawu laha ririmi ro karhi ri tirhisiwaka kona. Lexi xi tala ku va xindhawana xintsongo lexi ririmi leri hi nge i rijisitara ro karhi ri vulavuriwaka kona. Fasold (1984:390) u hlamusela “field” hi marito lawa:

The total event in which the text is functioning together with the purpose activity of the speaker or the writer.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku eka xiyenge lexi xa “field” hi laha ku kongomisiwaka eka ndhawu leyi ririmi ro karhi ri humelerisiwaka kumbe ri vulavuriwaka kona, ku katsa ni xivangelo xa ku hlangana ka vanhu va kona. Xikombiso; eka ntirho wa mphahlo, xikongomelo xa ku hlangana ka vanhu va kona i ku ya vulavula ni swikwembu swa vona hi ndlela yo phahla.

2.6.2 XIKONGOMELONKULU (MODE)

Eka “mode” ku kongomisiwa eka xikongomelonkulu xa ku hlangana ka vanhu vo karhi, lava va vulavulaka ririmi ro karhi kumbe rijisitara ro karhi. Fasold (1984:393) u hi komba leswaku:

Mode is the function of the text in the event, including both the channel taken by language spoken or written”.

Eka xiyenge lexi ku langutiwa moya (gome kumbe nyanyuko) lowu wu vaka kona eka vanhu lava va kumekaka eka ndhawu yo karhi. Moya lowu wu vaka kona wu ni xiave xikulu eka matirhiselo ya ririmi endhawini yaleyo. Xikombiso; eka nhlengeletano ya swa tipolotiki, vanhu lava kumekaka kona va ni nyanyuko ni ntsako lowukulu ngopfu. Leswi swi endla leswaku ririmi ra vona ri tirhisiwa hi ku tinyungubyisa kutani loko ku ri eka ntlawa wa ANC ku nga tirhisiwa marito yo fana ni lama landzelaka: “comrade”, “boxa qhabala”, matimba, “roar young lions roar!” ni man’wana ku katsa ni tinsimu leti fuweke hi marito lama humeselaka erivaleni swikongomelo ni hungu ra ku tumbuluxiwa ka nhlangoano wa vona.

2.6.3 NKOKA (TENOR)

Xiyenge lexi xi langutisana ni ntirho kumbe nkoka wa munhu un’wana na un’wana loyi a nga kona exikarhi ka vanhu valavo. Fasold (1984:395) u hi nyika nhlamuselo leyi landzelaka mayelana ni mhaka leyi loko a ku: “The tenor refers to the type or role, the set of relevant social relation”.

Mayelana na “tenor”, loko hi langutisa eka ntirho wo phahla, ku langutiwa leswaku i mani a fanelaka ku phahla, vanhu lavan’wana hi ku hambanahambana ka swiyimo swa vona va ta fanela ku tshamisa ku yini, naswona i mani loyi a fanelaka ku khoma swingolongondzwana hinkwaswo leswi swi nga ta tirhisiwa hi nkarhi wo phahla ni hinkwaswo leswi faneleke ku tekeriwa enhlokweni hi nkarhi wa mphahlo wa siku ra kona. Rijisitara ra ririmi ri nga avanyisiwa hi tinxaka ta ntlhanu, ku nga leti landzelaka:

- (a) Rijisitara ro ka ri nga cinci (static register).
- (b) Rijisitara ra ximfumo (formal register).
- (c) Rijisitara ro kanerisana kumbe ku burisana (consultative register).
- (d) Rijisitara ro ka ri nga ri ra ximfumo (casual register).
- (e) Rijisitara ra vuxaka bya le kusuhi (intimate register)

Rixaka rin'wana ni rin'wana ra rijisitara ri kongomana ni xiyimo xo karhi laha ri tirhisiwaka hi ndlela leyi faneleke hi ku tekela enhlokweni vanhu lava mbhurisano wu kongomaneke na vona, nhlokomhaka, xikongomelo xa mbhurisano ku katsa ni ndhawu. Fasold (1984:396) u hlamusela tinxaka leti ta marijisitara hi ku hambana ka tona hi mukhuva lowu landzelaka:

2.6.3.1 RIJISITARA RO KA RI NGA CINCI

This style of communications RARELY or NEVER changes. It is "frozen" in time and content e.g ... the Lord's Prayer or a bibliographic reference.

Loko nchumu wu kala wu vuriwa leswaku wu "frozen" swi komba leswaku nchumu wolowo a wu tali ku cinca xivumbeko xa wona hi ku olova, naswona swi nga endleka leswaku wu tshamisa xisweswo hi laha ku nga heriki, xikombiso: milawu ya vukhoba kumbe ya ka madlala. Mahanyelo lama landzeleriwa hi vanhu lava rhandzaka kumbe lava landzelelaka ripfumelo ra ndhavuko, na wona ya nga vuriwa leswaku a ma cinci, mavulavulelo ya vona, ngopfu loko va ri eku phahleni ya wela eka ntlawa lowu wa "static register". Thomas Chauke na Shinyori sisters eka alibamu leyi thiyiweke "Hi hanya ku vava" eka risimu leri vuriwaka "Phahla Malume" hi twa va seketela miehleketo leyi hi ku vula leswaku:

Hi byela n'wina vakokwana,
swibyalani hi leswi, swifodyana hi
leswi, hlengeletanani hinkwenu..."

Swi languteka onge marito lawa, ma ha tirhisiwa hi mukhuva wa lowuyani wa khale ka lembe ra makwangala, lowu hi twisisaka leswaku vakokwa wa vakokwa wa hina a va ma tirhisisa xisweswi. Hambi eka masiku kumbe nkarhi lowu hi hanyaka eka wona, ya ha tirhisiwa xiswona loko vanhu va ri eku phahleni.

2.6.3.2 RIJISITARA RA XIMFUMO

Fasold (1984:400) u hlamusela rijisitara ra ximfumo hi marito ya yena hi mukhuva lowu landzelaka: “Formal register... this register is used in formal settings and is one-way in nature”.

Lowu i muxaka wa mbulavulo kumbe ririmi leri hakanyingi ri nga hava ku hlamulana ka muvulavuri ni vayingiseri. Xikombiso: ku vulavula enkosini, enkhubyeni, kumbe ku chumayila ekerekeni. Loko va phahla, ku twakala ngopfu marito lama vuriwaka hi muphahli, loko lavan’wana ntirho wa vona ku ri ku hlavelela kumbe ku pfumelela hi ku vula leswaku “tsika“, endzhaku ka xivulwa kumbe rito rin’wana ni rin’wana leri vuriwaka hi muphahli. Manana N’wa Xitlhangoma Mashava a nga un’wana wa lava va vutiseriweke u tiyisisa endlelo leri ni ku engetela a vula leswaku:

Hi nkarhi wa mphahlo, ku ta vulavula loyi a nga ni mfanelo yo phahla ntsena, hi yena a nga nyikiwa matimba yo vulavula ni va le hansi. Lavan’wana va ta fanela ku hlamula hi ku vula leswaku “tsika”. Ku fana ni loko ku vulavula loyi a humeriweke hi swikwembu swa Vangoni, loko a ri karhi a hlamusela leswi a rhumiweke ku ta vula swona, vayingiseri va ngo angula hi ku vula va ku: “thokoza” va ri karhi va ba madyota hi titiho. Loko swi ri swikwembu swa Vatsonga vayingisi va nga hlamula hi ku vula leswaku “hi swona n’we vakokwana”. Loko swikwembu swa kona swi ri swa Mundzawu va pfumela hi ku vula leswaku “ndawuwe”. Swi tano ni loko vanhu va ri eku hlahluveni ka tihlolo, hikuva va twisisa leswaku va yile ku ya vutisana ni vakokwa wa vona, va to tshika n’anga yi hlamusela timhaka hinkwato, loko vona va ri karhi ku pfumelela hi ku vula leswaku “si ya bvhuma”. Loko va tshika va komberiwa ku hlamusela swo karhi, kumbe ku vutisiwa swo karhi hi swikwembu kumbe n’anga leyi va hlahluviwaka hi yona, mahlamulelo ya vona ya fanela ku va lama kombisaka xichavo na nhlonipho swinene. Marito lama nga ta tirhisiwa va fanela ku ma hlawula hi vukheta ku komba leswaku a va hlamulani ni munhu ntsena.

Ntshaho lowu wu tiyisisa mavonelo ya leswaku rijisitara leri ra ximfumo i muxaka wa mbhurisano lowu ku nga hava ku hlamulana. Leswi swi tolovelekile swinene etimhakeni ta mphahlo.

2.6.3.3 RIJISITARA RO KANERISANA

Ku yisa emahlweni, Fasold (1984:346) u hlamusela rijisitara leri ro kanerisana hi ku vula leswaku:

This is a standard form of communication. Users engage in a mutually accepted structure of communication.

Eka muxaka lowu wa ririmi ku ni ku hlamulana hambu loko vavulavurisani va hambanile swinene ku ya hi swiyimo kumbe swiyenge leswi va humaka eka swona. Xikombiso: muthori kumbe mulanguteri ni muthoriwa, muxavi ni muxavisi, sweswo sweswo. Ku ni ku hlawuleka ka marito lawa ya fanelaka ku tirhisiwa leswaku matlhelo hinkwawo ya ta kota ku fikelela leswi faneleke, kumbe xikongomelo xa ku hlangana ka vona. Eka ripfumelo leri ra ndhavuko, mhaka ya ku hlamulana hi ku hlawulekisa ni ku xiyisisa marito swinene munhu a nga se vulavula, yi tikomba kahle loko munhu loyi a humeriweke hi swikwembu a ri karhi a hlamusela hungu leri a rhumiweke ku ta byela lava hanyaka, ni loko emutini ku ri ni ntirho wo karhi laha swikwembu swi nga ta vitaniwa kunene hi ku chela fole ehansi kumbe hi ndlela yo ba tingoma leswi van'wana va swi vulaka ku chaya macomana. Munhu loyi a nga ta hlamulana ni swikwembu u fanela ku tirhisa marito hi ndlela yo komba xichavo swinene, loko lavan'wana hinkwawo va miyerile va komba ku hlonipha ni ku twa leswi vakokwana va swi vulavulaka. Hinkarhi walowo ku hava ni munhu ni un'we loyi a nga kanetaka timhaka leti vuriwaka hi va le hansi kumbe ku komba ku kanakana. Loko ku ri ni leswi swi nga tshukaka swi va hlamarisa, va boheka ku swi twisisa leswaku lavakulu a va vulavuli vunwa, kambe va vula leswi faneleke ku tekeriwa enhlokweni hi mikarhi hinkwayo.

2.6.3.4 RIJISITARA RO KA RI NGA RI RA XIMFUMO

Fasold (1985:346) u ya emahlweni a hi nyika nhlamuselo ya rijisitara ro ka ri nga ri ra ximfumo hi ku vula leswaku:

Casual register... informal language used by peers and friends. Slang, vulgarities and colloquialisms are normal. This is a group language.

Muxaka lowu wa ririmi wu twisisiwa ntsena hi swirho swa ntlawa wo karhi leswi swi fanelaka ku hlamulana hi ku tirhisa ririmi rero, xikombiso: “swirhubana” kumbe vasevethi va vasuthu va vitaniwa ni ku vitanana va “ramaswayile” kumbe hi ku tsemakanya va nga vula leswaku “swayiswayi”. Majaha lama ya nga eku “dyeni ka vuswa” kumbe eku “landzeni ka vununa bya vona” va vuriwa vankwerha / vukwerha. Evukhobeni, “exobeni”, laha ku “welaka” swinhwanyetana ku katsa ni le ka madlala, i tindhawu leti ku talaka ku vulavuriwa hi marito yo fana ni ku rhwala tingoma. Loyi a endlaka swo karhi hi ndlela leyi nga amukelekiki, u tala ku byeriwa leswaku u ta rhwexiwa tingoma kumbe u ta lumisiwa ngoma, leswi swi hlamuselaka leswaku u ta xupuriwa. Eka ntirho wo phahla, mavulavulelo ya kona ma tala ku twisisiwa hi vona vini lava landzaka ripfumelo ra ndhavuko. Marito ya tindzimi tin’wana ku katsa ni nhlamba leyi pfaka yi tirhisiwa swi nga tala ku hlamarisa vanhu van’wana lava va nga tshukaka va tsandzeka ku twisisa ririmi leri tirhisiwaka eku phahleni ku katsa ni ku vula nhlamba handle ko tirhisa swisasi.

2.6.3.5 RIJISITARA RA VUXAKA BYA LE KUSUHI

Muxaka wo hetelela wa rijisitara, i rijisitara ra vuxaka bya le kusuhi lowu wu hlamuseriwaka hi Fasold (1984:346) hi marito lawa ya landzelaka:

This communication is private. It is reserved for close family members or intimate people. e.g. husband and wife... siblings, parents and children...

Muxaka lowu wa ririmi wu kongomana ni ntlawa wo karhi lowu wu nga ta kota ku twisisa ririmi leri ni ku twanana eka mbhurisano wa vona. Ririmi leri tirhisiwaka eku phahleni, hi nga vula leswaku ri wela eka wona muxaka lowu wa ririmi hikuva ri kota ku twisisiwa hi ku hetiseka hi ntlawa wo karhi wa vanhu, naswona ku tala ku va vanhu lava va twisisaka ni ku tekela timhaka leti to phahla enhlokweni. Loko munhu a yingisela ririmi leri tirhisiwaka eku phahleni, hakanyingi i ririmi leri katsakatsaka tindzimi ta Xitsonga, Xingoni, Xindzawu, Xizulu ni tin'wana tindzimi leti tirhisiwaka hi vanhu lava humeriweke hi swikwembu tani hileswi ku vuriwaka leswaku swikwembu swa titsakela tindzimi leti naswona swi vulavula tona kwale swi tshamaka kona ni loko swi tshika swi huma eka lava va phatsamiweke leswaku swi va vhakela kumbe swi tela ku va tsundzuxa swo karhi. Maluleke (1987:93) u seketela mhaka leyi hi ku vula leswaku:

Mixeki u va kombe mihlolo leyi a va nga n'wi ehleketeli leswaku a nga yi endla. O kakatsuku, a ya ku gwadagwada, emahlweni ka Xihahale a losa a ri karhi a korhamisa nhloko a ba ni madyota hi tintiho wonge i muyimbelerisi wa khwayere lowo yimbelerisa hi tintiho. A vulavulela hi Xingoni lexi a xi twala wonge i Xizulu. Xihahale wonge wa swi twa. Na yena o hlamula a ri karhi a ti swoswa mahlo no vuyetela misisi. Leswi a a swi vulavula lavan'wana a va nga swi twi, a swo twa hi yena Mixeki a ri swake.

Xikombiso xin'wana hi lexi: Tani hi leswi ku phahla swi fambisana kun'we ni ku tiphata, u nga twa va ka Ngobeni va dlayiseta mphahlo wa vona hi ku vula leswaku:

Hi Valambya hina, hi va masa yi govile yi govela vurhena, hi nya hi tlutlamile hi ku chava ku lumiwa minyopfi hi swipame. Hi Vangoni hina, vathi Ngobeni-Ndwandwe wethu. Hikwi- kwi-kwi- kwi!

Miehleketo ya leswaku mphahlo wu fambisana ni ku tiphata yi paluxiwile hi Maluleke (1987:130) loyi a vuleke leswaku:

Loko a hetile ku va vitana hi mavito, Skroef u sungule ku va phata kahle, hi ku landzelelana ka vona. A a va tiva leswaku mani u landza mani. A a ri karhi wanuna a pfupfunya vukosi bya ka Xihahlele hi mavito. Byi vuya hinkwabyo byi pfhumba a ri karhi a byi fihluta hi byalwa lebyi a a byi fundza hi byi tsongotsongo a ri karhi a byi haxa a suma; a sungula ehansi a ka a ya ba exikundzwini laha vutivi bya yena a byi fika byi timeka kona. Kambe na vona lava a nga va tiviki a nga va kombanga xikosi, u byele lava a va tivaka leswaku va vikela ni lava a nga va tiviki, va siyelana byalwa ni fole.

Mhaka ya ku katsakatsiwa ni ku nghenelelana ka Xitsonga ni Xingoni eku phahleni yi tolovelekile swinene naswona ku ni vatsari la va kombiseke miehleketo ya vona mayelana na mhaka leyi, miehleketo leyi yi boxiwa ni ku tlhela yi hlamuseriwa kahle hi Montano (2000:375) hi ku vula leswaku: “One can usually transition from one language to adjacent one without encountering reparations...” Mutsari loyi u tlhela a ya emahlweni ku kombisa leswaku:

You must control the use of language registers in order to enjoy success in every aspect and situation you encounter.

Nhلامuselo ya matirhiselo ya ririmi eka tindhawu to hambana ku katsa ni swiyimo swo hambanahambana hi mikarhi yo phahla yi tiyisisiwa hi Leech et al (1987:80) loko va ku: “Register is the term commonly used for language variation...”

Tinلامuselo leti hinkwato ti tiyisisa leswaku rijisitara i mavulavulelo ni matirhiselo ya ririmi eka ndhawu yo karhi. Loko hi vulavula hi “Language register”, swi le rivaleni leswaku a ku kongomisiwi eka ndhawu leyikulu, kambe ku kongomisiwa eka xiphemunya xitsongo xa ndhawu yo karhi. Rijisitara a hi ririn’wana hikuva ririn’wana ri vulavula hi vanhu va ndhawu yo karhi, kasi “Language register” i matirhiselo ya ririmi lawa ya tirhisiwaka no twisiseka eka ndhawu yoleyo hi vanhu valavo ntsena. Ku hava ndhawu yin’wana kumbe vanhu

van'wana lava nga tirhisaka ririmi ra muxaka walowo handle ka vona vatirhisi va ririmi ra muxaka walowo. Xikombiso: vanhu lava va phahlaka va tala ku tirhisa marito yo fana ni lama landzelaka:

Egandzelweni: Leyi i ndhawu leyi yi hlawuriweke hi va muti
leswaku hi minkarhi hinkwayo ku phahleriwa eka yona.

Timhamba: Rito leri ri nga tirhisiwa ku hlamusela mirhi leyi siriweke kumbe timitsu, ku katsa ni miceka, masindza, madzovo ni hinkwaswo leswi tirhisiwaka eku phahleni kumbe eka ku tshungula vavabyi ku katsa ni vanhu lava phahliwaka.

2.7 NKATSAKANYO WA NDZIMA LEYI

Tinhlamuselo ta matheme ya nkoka lama nga ta tirhisiwa eka xitsalwana lexi ti xiyaxiyiwile ni ku kaneriwa hi vukheta. Ehandle ka leswaku vahlayi va twisisa matheme lawa ya tirhisiweke ni ku dyondza matirhiselo lamanene ya wona, vahlayi va nga tsandzeka ku kuma mongo wa xitsalwana lexi, kutani va ta tsandzeka ku pfuneka loko va nga twisisi leswi matheme kumbe marito yo karhi ya swi hlamuselaka. Hi mukhuva walowo xikongomelo xa ndzavisiso xi nga tsandzeka ku fikeleriwa.

Swi tele swilo leswi thiywaka mavito kumbe laha hi nga kumaka leswaku ku tirhisiwe marito hi ndlela leyi nga ka yi nga tolovelekanga kutani swi hundzuluxa ni nhlamuselo ya ntolovelo ya marito man'wana. Hi ndlela yaleyo swi nga endleka leswaku ni nhlamuselo leyi nyikiwaka yi va leyi yi nga talaka ku twisisiwa hi vanhu vo karhi ku hambana ni leswi ntlawa wun'wana wa vanhu wu nga vaka wu twisisa swona mayelana ni marito yo karhi ku katsa ni ndlela leyi ma nga vaka ma tirhisiwe xiswona. Leswi hinkwaswo swi tiyisisa leswaku matirhiselo ya ririmi ya nga twisisiwa ku antswa hi vanhu lava tivaka ririmi rero swinene ku tlula munhu ntsena.

NDZIMA YA 3

3. NKANELO WA TINXAKA TO HAMBANA-HAMBANA TA MPHAHLO KU KATSA NA TINDHAWU TO PHAHLELA EKA TONA

3.1 MANGHENELO

Hikokwalaho ka swikongomelo swo hambana leswi susumetaka vanhu lava landzelelaka ripfumelo ra ndhavuko ku phahla, ni tinxaka ta mphahlo ti hambanile. Tindhawu to phahlela eka tona na tona ta hambana ku ya hi muxaka kumbe xikongomelo xa mphahlo wa kona. Eka ndzima leyi, nkanelo ni nxopaxopo swi ta kongomisiwa eka tinxaka leti to hambanahambana ta mphahlo ku katsa ni tindhawu leti ku phahleriwaka eka tona.

3.2 TINXAKA TA MPHAHLO

3.2.1 MPHAHLO WA LEMBE

Lowu i mphahlo lowu endliwaka lembe rin'wana ni rin'wana hi nkarhi lowu fanaka elembeni. Mphahlo lowu wu endliwa endzhaku ko tshovelo swa le masin'wini kumbe wu nga va mphahlo lowu endliwaka ku nga se rimiwa, naswona swi fanela ku va tano hi malembe hinkwawo. Manana N'wa-Xitlhangoma Mashaba u swi hlamusela hi ndlela leyi:

Mphahlo lowu tani hileswi wu vuriwaka mphahlo wa lembe, eka wona ku khensiwa hinkwaswo leswi humeleleke kumbe swi kumekeke endzhaku ka mphahlo wo hetelela wa n'waxemu, ku komberiwa ni mikateko ya lembe lerintshwa.

Mhaka leyi yi seketeriwa hi manana Pandeka hi marito lawa loko hi ri karhi hi bhurisana kumbe loko va vutiseriwa mayelana ni mphahlo wa lembe:

I mphahlo wo khensa va le hansi eka lembe rero loko va hi hlayisile ni ku hi lwela eka mimoya ya valala leswaku hi tikuma ha ha hanya.

Eka mphahlo lowu, ku swekiwa byalwa lebyi endzhaku ko hlutiwa byi nga ta cheleteriwa eka makhuwana ni swikhuwana swo hambana kambe swi nga vi ehansi ka swinharhu (3). Xikhuwana xo sungula lexi humesiwaka siku ra ntirho hi xona va nga ta phahla hi byalwa lebyi humaka eka xona. Lexi xi vuriwa xikhuwana xo phahla naswona muphahli a nga fanelanga ku nwa byalwa bya xikhuwana xexo. Vanhu va muti wo karhi, lava ku nga vona vinyi va mphahlo, va ta hlengeletana egandzelweni ka ha ri mixo swinene. Vavasati ni swihlangi va khinsama hi matsolo kumbe va tshama va khondla xitseve kasi vaxinuna va nga ba matsanya, va nga tshama va nava milenge kumbe va tlutlama kunene. Vatswatsi kumbe vakhegula ni vakhalabya a va aleriwi ku nava milenge ya vona kumbe ku tshamisa leswi va swi tsakerisaka xiswona.

Vanhu hinkwavo va rhendzela gandzelo va languta evuxeni bya dyambu. Xikhuwana xo phahla xi ta tshunetiwa egandzelweni laha muphahli a nga ta ka byalwa hi ndzheko kumbe byi cheriwa exikambanini hambu ku ri eka xijomelani a ri karhi a khinsamile hi matsolo ngopfu ngopfu loko a ri munhu wa xisati, loko a ri wa xinuna a nga tihlawulela leswi a rhandzaka ku tshamisa xiswona tsendhe a langutile evuxeni bya dyambu kutani a sungula ku phahla. Hi switsongotsongo byalwa byi cheleteriwa ehenhla ka gandzelo kusuhi swinene ni nsinya kumbe rhavi ra nkanyi. Muphahli u va a ri karhi a vulavulela ni ku khuza swikwembu swa muti, kambe u fanela ku rhangisa vito ra mudavuri wa ndyangu wolowo, ku nga yena tata wa n'wini wa muti. Marito ya yena ya ta katsa no vula xikongomelo xa siku kumbe ku hlengeletana ka vona. Swikombelo na swona swi ta hoxiwa loko swi ri kona. Muphahli u ta kombela ni mikateko eka lava va nga ehansi ku nga swikwembu swa muti. Emutini wa ka Ntswikiri, eka Ngobeni loko va phahla va longoloxela marito ni ku khuza swikwembu swa ka vona hi ndlela leyi:

Ina ka, kumbe Ahee!
 Hi byela wena tatana (bava)
 Hi byela wena Xitlhangoma,
 Hi byela wena Risenga wa Ntswikiri
 Hi ri hi leswi swibyalwana ka.
 Rhambanani hinkwenu ka,
 Na wena kokwana Mugwambani, wena Famula.
 A hi ku rivalanga, hi sumela na wena Mabulani wa
 Mpofu, na wena Xinkuwani, hlengeletanani.
 Hinkwenu na vakokwa wa n'wina.
 Mi siyerisana byalwa lebyi.
 Nwanani mi ri karhi mi languta endzhaku.
 Hi leti timbewu, xi rimukile xirimu.
 Hi kombela mpfula.
 Hi kombela matimba ni vutomi hi ta kota ku rima.
 Hi fana ni van'wana vanhu
 Hi miriseleni timbewu mi hi hlayisela swibyariwa swi
 tswala mihandzu.
 Hi tshovela, hi tata madulu.
 Hi ta kota ku hlayisa swihlangi.
 Hi katekiseni, hi nyuka na hina.
 Ku nga ri ku bawuluka evanhwini.
 Ni fole hi reri.
 Hi karhi ku mi siyela leswaku na n'wina mi dzaha
 vakokwana.
 Hina a hi tshembanga nchumu wu n'wana sweswi hi
 nga te tani. Ma swi tiva leswaku hina hi tshembe n'wina
 ntsena.

Loko muphahli a ri karhi a tlhokovetsela hinkwaswo leswi a rhandzaka ku swi
 vula ni ku swi hundzisela eka vakokwa wa yena va le hansi, lavan'wana va ta va
 va ri karhi va pfumelela hi ku vula va ku: "tsika, tsika" va ri karhi va phokotela
 mandla hi ndlela yo komba xichavo ni ku swi endla va nga jahanga. Mpfumawulo
 wa milomu ya vona, mavoko ya vona ni marito ya muphahli swi va swi karhi swi
 nyiketana hi ndlela yo saseka. Endlelo ra mukhuva lowu loko ku phahliwa ri tlhela
 ri kombisiwa hi Risiba (2004:41) loko a ku:

Ndzi tshamisa ehenhla ka ribye, manana yena
 a nkhisama Kunene hinkwerhu hi languta
 evuxeni. Manana a fundza byalwa kutani a
 tlhela a byi fufutela kwala xigodweni.

Ku yisa emahlweni ni ku kombisa ndlela leyi mphahlo wu endlisiwaka xiswona
 Risiba (2004:41) u tirhisa marito ya yena kutani a ku:

Eka n'wina swikwembu swa Vatsonga
Tsika!
N'wina swihluke swa Nghunghunyana
Tsika!
Ndzi byela wena Nghunghunyana
Tsika!
Na wena Ndwandwe
Tsika!
Na wena Soshanghana
Tsika!
Na wena Muzila
Tsika!
Na wena Mawewe
Tsika!
Na wena Moshweshwe
Tsika!
Na wena Shaka Zulu
Tsika!
Na wena Muzilikazi
Tsika!
Na wena Senzangakhona
Tsika!
Na wena Somora Machel
Tsika!
Na wena Mondlani
Tsika!
Na wena Muhlava
Tsika!
Na wena Mhinga
Tsika!
Na wena Valoyi
Tsika!
Na wena Hlaniki
Tsika!
Na wena Xikundzu
Tsika!
Na wena Magomana
Tsika!
Na wena Ntsan'wisi
Tsika!
Na wena Nyoni
Tsika!

Emakumu hi twa Risiba (2004:43) a hetelela mphahlo wa yena hi ku vula marito
lama ya landzelaka:

Ndzi ri fole hi leri, dzahisanani hinkwenu ka n'wina a ndzi siyangi munhu. Mi byelana na lava ndzi nga va tiveki hambi lava ndzi nga va rivala. Ndzi vula n'wina tinyenyana ta muhlophe, n'wina vo hahela ehenlahenhla ku yisa mahungu eka Xikwembu, n'wina Vatsonga lava ku chava ku tsongola xa munhu, n'wina rixaka ra ku rhula.

Tsika!

Na byalwa bya vucema hi byebyi, hi ta kombela ku khomeriwa loko ku nga ri Muqomboti. Nwanani mi siyerisana hinkwenu ka n'wina mi ri karhi mi qupisana ku nga sali na un'we. Mi khomana hi voko rin'we tani hi le ku sunguleni.

Tsika!

Na hina mi hi khoma hi voko rin'we ra rirhandzu na musa mi nga tshuki mi hi fularhela na siku na rin'we.

Tsika!

Mpfhuuuuu! (A fufutela byalwa).

Ntshaho lowu wu tshikelela leswaku ndlela leyi mphahlo wu endliwaka ha yona hi vanhu lava landzelelaka ripfumelo leri ra ndhavuko manguva lawa, ya ha fana ni leswi lava va nga hanya khale kumbe lava va nga sungula swona a va swi endlisa xiswona.

Muphahli u ta gimeta mbulavulo wa yena hi ku fundza byalwa a tata nomu wa yena kutani a byi pfurhetela leswaku byi haxa lavan'wana ku ri ku va chela hi mikateko, leswi ni le masungulweni a talaka ku va a swi endlile a nga se sungula ku phahla. Junod (1994:278) u tiyisisa endlelo leri hi marito lawa: "...and split the ... out in making tshuuu! Then prayed". Emutini wa Valambya na vona loko muphahli a ya emahlweni u hetelela hi ku ndhudhuzela ni ku themendhela xivongo xa muti leswaku swikwembu swi tsaka swinene, kutani a ku:

Hi Valambya hina.
Hina hi va masa yi govile yi govela vurhena.
Hi Vangoni hina, vathi Ngobeni-Ndwandwe wethu
Hina hi va ka 'sbongo 'sihle 'sthandwa bangoni'
Hi va manyela ehenhla hina
Hi nya hi ntlutlamile
Hi ku chava ku lumiwa minyopfi hi swipame!
Hi kwi... kwi ... kwi.

Ndzheko, xijomelana kumbe xikambani lexi a xi tirhisiwa, lexi a ku cheriwile byalwa eka xona loko ku phahliwa xi ta khubumetiwa egandzelweni, kutani muphahli a ba nkulungwana. Lava va kotaka ku suma va ta suma risimu ro karhi, kumbe swi nga endleka leswaku loko muphahli a khubumeta nchumu lowu a nga wu tirhisa loko a phahla egandzelweni, un'wana loyi a phatsamiweke hi swikwembu a humeriwa hi swikwembu, swi bukula, kutani swi titekela risimu leri swi tsakelaka leswaku ri hlaveleriwa. Swikwembu swi nga kota ni ku va tsundzuxa swo karhi loko swi ri kona kumbe swi fanerile, kumbe ku va khensa loko ntirho wo phahla wu endliwe kahle hambu kona ku va byela mahungu yan'wana hi ku rhumiwa hi lava va nga ehansi. Nkulumba Yuza Baloyi, wun'wana wa lava vutiseriweke u seketela mhaka leyi hi ku vula leswaku:

Loko va le hansi va swi tsakela swikwembu swi nga bukula kutani swi suma risimu swi pfuxelana ni lava va hlengeletaneke swi tlhela swi nyika ni switsundzuxo kumbe ku kombisa loko mhamba leyi yi endliwile hi ndlela ya kahle.

Loko ku ri mphahlo wo khensa swa le masin'wini kumbe wo kombela swakudya eka vakokwa wa vona va nga swi kota ku yimbelela risimu ro fana ni leri.

Ngiri-ngiri ho ngirimela kaya manani, ngiri-ngiri ho ngirimela kaya manani.
Kaya ka hina hi dya timanga kaya manane.
Kaya ka hina hi dya marhanga kaya manane

Va ta tlhokovetsela switshongo hinkwaswo leswi va swi tivaka swa ndhavuko va ri karhi va tibombisa hi ku cina ka vona. Risimu leri nkarhi wun'wana ri sumiwa hi swikwembu loko se swi lela swi lava ku hangalaka, laha na swona swi vaka swi bombisela lava hanyaka leswaku laha swi tshamaka kona swi tiphina hi switshongo hi ku hambanahambana ka swona, swi ri karhi swi cina swi khirita kutani swi hetelela hi ku tsutsuma swi ya wela laha swi nga ta fika swi hangalakela kona. Swikwembu swi ta twakala hi ku entshemula ko hlayanyana kutani hi ndlela yaleyo ku ta va kona ku hangalaka ka swona.

Loko leswi swi ri karhi swi humelela, lavan'wana va tshamiseka kahle va sungula ku phokotela mavoko kumbe ku laviwa ni xo chaya, va ba mindzhumba va cina va lahela. Lava va nwaka byalwa va nga va va ri karhi va ka byalwa kumbe va keriba byalwa lebyi nga sala eka xikhuwana xo phahla kambe muphahli a nga fanelanga ku nwa byalwa bya xikhuwana lexi hikuva swa yila. Sweswo hinkwaswo swi nga endliwa loko swakudya swi ri karhi swi lulamisiwa leswaku vanhu va ta dya loko va swi tsakela va nga se nwa swinene byalwa. Kambe a swi bohi leswaku ku va ni swakudya hi mikarhi hinkwayo handle ka loko swi boxiwile hi tinhlole kumbe ya ri mafundha lama vini va muti va tsakeleke ku ma kombisa.

Loko xikhuwana lexi xo phahla xi herile, ku ta humesiwa xa vumbirhi lexi xi vuriwaka xihlantswa gandzelo. Lebyi hi byona byalwa lebyi muphahli a nga ta sungula ku nwa byona. Manana N'wa-Xitlhangoma Mashaba u hlamusela endlelo leri hi ku vula a ku:

Se ku ta va wona nkarhi wa leswaku muphahli na yena a nwa byalwa ni lavan'wana hikuva lebyi bya xikhuwana xo phahla bya yila eka yena, a nga fanelanga ku byi nwa ni swintsongo.

Kokwana Nkuna u seketela mhaka ya leswaku swa yila eka muphahli ku nwa byalwa bya xikhuwana xo phahla hi ku vula marito lama landzelaka:

Loko ku humesiwa xihlatswa gandzelo, hi kona se muphahli a nga ta sungula ku twa ku nandziha kumbe ku biha ka byalwa byebyo, hikuva leswiyani swo fundzela loko a ri karhi a phahla, a nga kali a ringeta ku byi kidyota ni switsanana hikuva swa yila eka yena ku nwa byalwa byo huma exikhuwanini xo phahla. Leswi hi swona swi endlaka leswaku a byi fundza kunene a tlhela a byi humesa enon'wini hi ku byi haxa a ri kari a ku pshuu! Leswaku byi huma hikwabyo byi haxa lavan'wana hikwavo lava rendzeleke gandzelo.

Loko byalwa byi vandzekeribe byi tala, swikhuwana leswin'wana swi ta humesiwa hi ku siyerisana, byalwa byi ri karhi byi nwiwa. Xikhuwana xo hetelela lexi xi nga ta nwiwa xi vuriwa nyota. Lexi i xikhuwana xa vakulukumba va muti kumbe xa vakhalabya. Loko byalwa lebyi hinkwabyo ku sukela kwale ku sunguleni ka ntirho byi ri karhi byi nwiwa, muhundzi wa ndlela loko a tshuka a nghena laha ku nga ni mphahlo wa fihlutiwa leswaku a tima torha, a nwa a tsaka na vona.

3.2.2 MPHAHLO WO LUMA NGUVA

Lembe rin'wana ni rin'wana loko swa le masin'wini swi vupfile, hambu yi ri miroho ya tin'hwembe, hambu yi ri ya tinyawa, marhanga, ku katsa ni hinkwaswo swi fanela ku rhanga swi vikiwa egandzelweni, ku phahliwa, swikwembu swi sumeriwa leswaku se i nkarhi wo swi tirhisa ni ku tiphina hi swirimiwa ni switshongo hinkwaso leswi humaka emasin'wini. Hungu leri ri seketeriwa hi Junod (1994:226) loko a vulavula hi "The dedication of the first fruits of the mealies..." Mayelana ni mphahlo lowu wo luma nguva, manana Phangweni Maringa, un'wana wa lava va vutisiweke u vula leswaku:

Loko yi ri miroho leyi fanelaka ku lumiwa eka siku rero, leswi vulaka leswaku i siku ro sungula eka xirimo xa lembe rero ku dya mirhoho ya leyo. Mirhoho ya kona yi ta khiwa kutani yi swekiwa, muphahli u ta teka xikambana xa yena ka harhi khale loko vanhu va ha tirhisa swikambana, manguva lawa ku tirhisiwa swindhichana ku phamela xixevo. Hinkwaso sweswo swi nga tirhisiwa ku phamela mirhoho ya leyo kutani va muti va famba va ri hinkwavo ku ya hlengeletana swin'we egandzelweni. Kwalaho muphahli u ta fika a khisama loko ni lavan'wana va ri karhi va teka matshamelo lamanene lama pfumeleriwaka va ri karhi va rhendzela gandzelo. Muphahli u ta va a khomile murhi wo luma ha wona nguva lowu a nga ta wu phutsunula kutani a nyunyetelanyana wutsongo eka mirhoho leyi lulamiseriweke ku luma nguva ha yona , muphahli u ta sungula ku vulavula ni swikwembu egandzelweni a ri karhi a chela byalwa vusila kumbe byalwa loko byi ri kona xikan'we ni swifodyana egandzelweni a sumela va le hansi ni ku va tivisa leswaku vana va vona va kombela ku pfumeleriwa ku dya mirhoho ya leyo va ti phina ha yona, yi nga va lumalumi hambu ku ri ku va vabyisa. Ku luma nguva a swi kali swi koxa ku swekeriwa byalwa, kambe loko swi kotlanisa byi ri kona byi nga tirhisiwa. Loko a hetile ku phahla, ku ta sungula yena muphahli a hoxa ritiho ku tsongola miroho a dya a rhangela lavan'wana, endzaku ka loko muphahli a mitile miroho ya kona ro sungula, ni lavan'wana va ta boheka ku tsongola mirhoho va dya hi ku siyerisana ku kondza loko va helela hikwavo. Ku suka kwalaho mirhoho yi ta sungula ku dyiwa vanhu va tshuxekile ni ku twisisa leswaku va nga swi kota ku hamba va kha mirhoho va sweka va ti dyela nkarhi wunwana ni wun'wana loko va swi lava.

Mhaka yo tirhisa ntsuvi kumbe byalwa vusila loko ku ri hava byalwa yi tiyisisiwile hi Risiba (2004:37) hi ku vula leswaku:

Kutani a humesa xikotela lexi a xi mane hi kehele a xi veka ehansi. Loko ndzi vutisa u ndzi byerile leswaku i ntsuvi, lowu hi faneleke ku tivisa swikwembu hi wona eka leswi swi nga hi humelela.

Swilo swo fana ni matimba, makwembe, swifaki, makanyi ni swin'wana swo tala swa lumiwa leswaku vanhu va nga khomiwi hi ku tshatshamela ni ku vabyisiwa hi ku dya swilo swi nga se phahliwa, kumbe ku tivisa swikwembu ni ku tirhisa murhi lowu wu tirhisiwaka ku luma nguva ha wona. Kokwana Ndyelo Mthombeni eka xiyanimoya u seketela mhaka leyi ya ku luma nguva hi ku vula leswaku:

Swibyariwa swa le masin'wini loko swi vupfile swa sumiwa hi tindlela ta kahle eka swikwembu loko vanhu va nga se sungula ku swi tirhisa. A hi nge i miroho ya tin'hwembe, ya khiwa loko yi sungula ku baleka vuluva, yi swekiwa yi nyunyeteriwa n'waluso, ku nga wona murhi lowu wu tirhisiwaka ku luma nguva ha wona kutani yi dyiwa. Swifaki na marhanga swona swo swekiwa swi veketeriwa erihlelweni, swi cheriwa n'waluso kutani vanhu hinkwavo emutini ku katsa ni swihlangi va pambuletela va ti dyela. Loko emutini ku ri ni xivala xa tihomu, na tona ti fanela ku tlurisiwa n'hwembe leswaku ti nga khomiwi hi dzorhwani. Vukanyi na byona byi fanela ku rhumburiwa byi tshikiwa byi vila, hinkwavo emutini va ta boheka ku hlengeletana va tshamisa ehansi va kerwa vukanyi lebyi cheriweke n'waluso leswaku va nwa va tiphina ku ri kona ku luma nguva ya vukanyi. Swa yila ku ya nwa vukanyi bya le mitini munhu a nga se luma ekaya ka yena. Kambe hinkwaswo leswi loko swi nga se cheriwa n'waluso swi dyiwa, swa boha leswaku va muti va rhangha hi ku ya egandzelweni va ya phahla ni ku kombisa swikwembu leswaku se i nkarhi wo luma nguva va ta kota ku ti phina ni ku tshuxeka va dya swirimiwa ni mihandzu ya lembe lerintshwa.

Timhaka leti hinkwato ti tshikelela mhaka ya leswaku lembe rin'wana ni rin'wana vanhu va fanela ku luma nguva ku ri yona ndlela ya kahle yo tivisa swikwembu swa vona leswaku swa le masin'wini swi vupfile naswona se i nkarhi wo sungula ku swi tirhisa.

3.2.3 MPAHLO WA NHLENGO

Lowu i mphahlo lowukulu lowu wu koxaka ku swekeriwa byalwa. Mphahlo lowu a wu tshami wu ri karhi wu endliwa, kambe wa hlahluveriwa. Hi mikarhi yin'wana swo tshika swi kumeka leswaku ku laveka mphahlo wa nhlengo loko swin'wana swi nga fambi kahle emutini kutani loko ku yiwa etihlolweni leswaku va ya lavisisa, swi ya kumeka leswaku ku laveka mphahlo wa nhlengo kumbe mhamba leyi khumbaka vanhu hinkwavo lava ku nga swirho kumbe maxaka ya muti wo karhi. Mhaka leyi yi seketeriwa hi kokwana Nkuna loyi a vutisiweke kutani a swi hlamuselaka hi ndlela leyi:

Mhamba ya nhlengo i mhamba leyikulu ngopfu na swona a yi endliwi hi minkarhi hinkwayo. Swi ta vuriwa hi tinhlolo kumbe swikwembu loko swi fanerile leswaku ku va ni mhamba yo tano emutini

Eka mphahlo lowu, muti wun'wana ni wun'wana ku ya hi ku tswariwa ka vona wu ta fanela ku humesa mpimo wo karhi wa mavele, ku nga va xirhundzu, kumbe ni mali yo karhi leyi yi nga ta xava homu, kambe loko va fuwile va nga pambula exivaleni va tirhisa yona hi siku ra mphahlo, hikuva swa boha leswaku homu yi va kona eka mphahlo wa nhlengo. Loyi a fanelaka ku phahla na yena u fanela ku hlahluveriwa a humesiwa hi tinhlolo. Hambu wu ri muti lowu mhamba leyi kumbe mphahlo lowu wu nga ta endleriwa eka wona wu ta vuriwa hi tinhlolo. Ku tiyisisa endlelo leri hi twa manana N'wa-Nqhuvi Shiviti, wun'wana wa Iva va vutiseriweke a ku:

Hinkwaswo leswi swi fanela ku boxiwa hi tinhlolo. Hi tona ti nga ta mi byela timhaka hinkwato ta mafambiselo ya mhamba ni loyi a languteteriwaka ku phahla kumbe ku endla xan'wanchumu.

Ku yisa nhlamuselo leyi emahlweni manana N'wa Xitlhangoma Mashaba loko a vutisiwa u swi hlamusela hi ku vula leswaku:

Hakanyingi swi tala ku endliwa eka yindlu leyikulu ku ya hi ku tswariwa ka vana va ndyangu walowo. Nkarhi wo phahla na wona wu ta vuriwa hi tinhlolo. Hinkwaswo leswi swi fanelaka ku endliwa eka siku ro phahla kumbe eka ku tilulamisela loko ri nga se fika, swi fanele ku boxiwa hi tinhlolo, naswona swi fanele ku landzeleriwa ku nga tluriwi ni xin'we. Hambi ya ri madlayelo ya homu ya hlamuseriwa hi tinhlolo.

Mhaka ya ku lawuriwa ni ku fambisiwa hi tinhlolo eka swilo hinkwaswo exikarhi ka vanhu lava landzaka ripfumelo leri ra ndhavuko yi toloveriwile swinene naswona yi seketeriwa hi Junod (1994:297) hi ndlela leyi: "But the bones are consulted on every occasion..." Ku hava xilo ni xin'we kumbe switsundzuxo leswi vanhu lava va nga swi amukelaka hi ku hetiseka handle ka tinhlolo kumbe ku swi twa swi vuriwa hi munhu loyi a humeriweke hi swikwembu. Timhaka leti tisiwaka evurhongweni hi xivumbeko xa milorho, ti ta fanela ku tlhela ti ya twisisiwa ni ku tiyisisiwa hi tihlolo. Mhaka ya ku tiseriwa kumbe ku byeriwa timhaka ku suka eka swikwembu hi ndlela ya milorho yi tiyisisiwa hi Risiba (2004:39) hi ku vula leswaku:

Loko ku ri mina byi fikile byi ndzi vutla xikan'we laha ndzi nga lorha tatana a ri na rixaka ra ka hina ehansi ka murhi wa nkuwa, va ri ku n'weni ka byalwa. Leswi a swi ri xiswona a ku vonaka va dlayile homu ku ri na macomana, eku heteleleni hi boheteriwa swidzobyana swa homu yaleyo emavokweni. Loko ri xile ... dzi hlamuserile manana ... kutani a vula swa ku yelana na swona na yena ... Leswi yena a ku ri wa vutivi, u ndzi byerile leswaku va n'wi amukerile tatana. Nakona ku laveka leswaku hi endla mhamba.

Ntshaho lowu wu tiyisisa miehleketo ya leswaku swikwembu swi nga vhakela valandzeri va swona loko va etlele swi ta va hlevela mahungu ya nkonka lama ya khumbaka vutomi bya vona.

3.2.4 MPAHLO WO SUMA SWO KARHI

Ku hava lexi xi fanelaka ku endliwa swikwembu swi nga tivisiwangi. Miehleketo leyi yi seketela hi kokwana Nkuna, loyi a vutiseriweke kutani a ku:

Hi ku ya hi ndhavuko wa hina, nchumu
wun'wana ni wun'wana lowu humelelaka
kumbe lowu khumbaka muti wo karhi wu
fanela ku sumiwa ni ku tivisiwa eka lava
nga ehansi leswaku swikwembu swi nga
siyiwi endzhaku.

Manana Pandeka na yena loko a vutiseriwa u kombisile leswaku u ni mavonelo kumbe matwisiselo ya leswaku etimhakeni hinkwato, va le hansi va fanela ku tivisiwa kutani a swi hlamusela hi ku vula leswaku:

Vatswari va fanele ku sumeriwa timhaka
ta muti hinkwato. Loko va nga tivisiwi na
vona vo to yimela ekule.

Hinkwavo lava kholwaka ni ku khomelela eka ripfumelo leri va twisisa leswaku swikwembu swa swi kota ku vona hinkwaswo leswi swi humelelaka ni leswi swi endliwaka hi swihluke swa mindyangu leyi va siyeriweke yona hi swikwembu swa vakokwa wa vona, va vula leswaku swi nga tlhela swi tsandzekisa makungu hinkwawo lawa swi nga ka swi nga sumeriwanga hikuva swi ni matimba yo va endlela hinkwaswo loko swikwembu swi byeriwa kumbe swi komberiwa. Swin'wana leswi sumiwaka hi ndlela yo phahla hi leswi landzelaka:

3.2.4.1 Mphahlo wo suma ku beburiwa ka n'wana

Loko n'wana a ha ku beburiwa, hahani kumbe kokwana wa yena u fanela ku teka swimapana ni swimatana a swi katsa eka xijomelana, ndzheko kumbe xinkambana ku endla leswi vuriwaka "byalwa-vusila" kumbe hi nga swi vula ntsuvi lowo hola, lowo titimela a ya vikela va le hansi leswaku ku tswariwile

xihlangi laha ndyangwini. Manana N'wa Nqhuvi Shiviti loko a vutiseriwa u swi hlamusela hi ndlela leyi:

Ku ta tekiwa swimatana ni swimapana swi katsiwa, ku tekiwa ni swifodyana kutani a ya egandzelweni laha a nga ta fika a khinsama, a sumela swikwembu leswaku laha mutini, laha kaya ku tswariwile xihlangi.

Hambileswi n'wana a tekiwaka tanihi nyiko leyi humaka eka swikwembu swa fanela leswaku a sumiwa egandzelweni loko a ha ku tswariwa. Manana Pandeka u seketela mhaka leyi hi marito lawa:

N'wana wa sumiwa leswaku swikwembu swi nga hlamarisiwi hi ku rila ka xihlangi laha kaya. Loyi a sumeriwaka ro sungula i kokwana wa xinuna a nga yena mudavuri wa muti wolowo. Hi ndlela yaleyo swikwembu swi komberiwa ku hlayisa xihlangi leswaku xi kula kahle, xihlangi xi biyeleriwa eka valoyi naswona loko ku ri ni leswi swi fanelaka ku endliwa laha mutini, ku fana ni vito loko swikwembu swi tsakela ku nwi thya leri swi tihlawuleleke rona, va le hansi va komberiwa leswaku va nga toveteli n'wana, kambe va komberiwa leswaku va ta kahle va ta va tsundzuxa kumbe va ta va hlevela kutani va muti va ta swi landzelela va tlhela va lunghisa hinkwaswo handle ka nkwetlambetano kumbe ku kanetana ni swikwembu.

Miehleketo leyi yo sumela swikwembu hi ku tswariwa ka ricece eka muti wo karhi laha vatswari va tlhelaka va va ni ku langutela kumbe ku pfumela leswaku swikwembu swa muti swi nga tshuka swi n'wi hlawulela vito ra un'wana loyi a hundzeke emisaveni yi seketeriwa hi tatana Ronny Rabothata loko a vutiseriwa hi twa a vula leswaku:

Ku nga velekiwa n'wana emutini, a rila, a vabya, loko swi hlahluveriwa swi kumeka leswaku u karhatiwa hi un'wana wa kwala mutini la hundzeke emisaveni, kutani n'wana u rilela vito, u fanela ku thyiwa vito ra yena. Endzhaku ko phahliwa a thyiwa vito rero, n'wana wa miyela. Kambe loko va muti vo honisa, va ringeta ku tirhisa tindlela tin'wana to tshungurisa n'wana, ku fana ni ku tirhisa madokodela ya xilungu, hambu va ri vona vaporofeta n'wana a nga ka a nga miyeli hikuva u ta va a rilela vito ra yena leri a ri nyikiwaka hi vakokwa wa yena, naswona ri fanela ku vitaniwa ri twala hikuva vito a ri fi ku fa munhu rona ri sala ri hanya. Hikwalaho ka sweswo ku ta beburiwa n'wana loyi a nga ta thyiwa vito rero leswaku ri nga tshuki ri rivariwa hambu ku ri kona ku nyamalala.

Vanhu lava landzelelaka ripfumelo ra ndhavuko va ni vonelo ni twisiselo ra vona ra swilo. Ku rila ka n'wana loko a ha ku tswariwa hambu loko vanhu van'wana va swi teka swi tolovelekile, vona va swi languta hi ndlela yin'wana, kutani va ta boheka ku ya etihlolweni va ya lavisisa xivangelo xa marilelo ya xihlangi xexo. Swi nga endleka leswaku va ya byeriwa mavabyi ya n'wana kumbe swi ya vuriwa leswaku n'wana u rilela vito. Mhaka leyi yi tlhela yi tiyisisiwa hi Risiba (2004:50) hi marito lawa:

Xana erixakeni ra ka hina a ku ri na loyi a ri na swikwembu ke? ... E-e kambe eka hina va vula leswaku loyi ndzi nga rilela vito ra yena a a ri n'anga leyikulu swinene.

Marito lawa ya ndzi tsundzuxa leswaku n'wana a nga thyiwa vito leri tsakeriwaka hi vatswari va yena, vito leri tsakeriwaka hi mani kumbe mani loyi a nga pfumeleriwa ku thya n'wana yaloye vito, kumbe a thyiwa vito leri tsakeriwaka hi swikwembu. Vito leri humaka eka swikwembu hakanyingi ri tala ku vabyeriwa kumbe ri rileriwa hi xihlangi loko swi fanerile leswaku xi thyiwa rona.

3.2.4.2 Mphahlo wo suma jaha loko ri ya engomeni

N'wana wa xinuna loko a tlharihanyana, loko a ri kwalomu ka malembe ya khumentlhanu manguva lawa, u ringanerile ku ya engomeni a ya teka vununa byakwe. Khale ka khaleni jaha a ri ta fanela ku kulanyana ri kondza ri hundza eka malembe lama boxiweke. Hi twa leswaku nkarhi wun'wana a swi hundza eka malembe ya khume ntsevu (16) ku ya eka khume nkombo (17) kumbe khume nhungu (18) n'wana a nga se ya engomeni. Vana va khale ni lava va sweswi va hambanile swinene hi tlhelo ra makulelo ya vona. Swikwembu swi lava ku sumeriwa a nga se fambisiwa. Mhaka leyi yi paluxiwile hi nkulukumba Yuza Baloyi, a nga un'wana wa lava va vutiseriweke hi marito lawa:

Vana va sweswi i madamani, va kula onge vo cheletywa. Loko hina ha ha kula, hambani leswi malembe a ya nga langutiwi swinene, majaha a ya yimba ma tlharihile ku tlula leswi hi swi vonaka manguva lawa. Khale ka masiku jaha leri yimbeke a ri va ri tlharihile naswona ri va leri lumukeke eka ku etlela ni mana wa rona eka yindlu yin'we. Sweswi ku yimbisiwa vamambuxu lava tlhelaka va tsandzeka ni ku ti hlambisa, loko va vuya eku yimbeni va tlhela va rilela ku tshama ni vavasati. Khale majaha lama yimbeke a ya tshama ekhorweni ni vakhalabya va dyondza milawu ni mitirho ya xinuna, hi tlhelo rin'wana a va ta va vona va rhumiwaka hi vatswatsi kwale khorweni laha swi fanelaka. Swilo swi cincile, futhi loko va ri lavo yimbisiwa eswibedhlele vona, va tlhela va ongoriwa ni ku hlambisiwa hi vamaana wa vona, ku ve khale ka masiku swigwamatshuku a swi tshama ni vadzabi. Timhaka ta vona a ti tiviwa hi vadzabi ni vavanuna ntsena. Impela tolo a nga ha vuyi. Ka ha ri hava ngoma eka nkarhi wa sweswi hikuva xilungu xi hi onherile. Hambani swi ritano va le hansi va fanela ku sumeriwa

Ntshaho lowu wu seketelana ni hungu ra Risiba (2004:08) loyi a vulaka leswaku:

Phela hi ntolovelu wa Xitsonga vavanuna na vavasati a va orhi sin'we ndzilo, vanhwanyana na tintombi, vamanana na vakhegula va xuxa swin'we. Kasi eka majaha, vatatana na vakhalabya na vona va na xitiko xa vona laha ku vuriwaka ehubyeni. Hi laha majaha ya dyondzaka kona mahanyelo na milawu hinkwayo ya vutsonga hi tlhelo ra xinuna.

Kokwana Nkuna loko a vutiseriwa u komba ku yima ni miehleketo leyi yo sumela swikwembu hi ku phahla jaha leri yaka engomeni kutani hi marito ya yena u swi veka hi mukhuva lowu:

Va le hansi va fanele ku sumeriwa loko jaha ri ya engomeni leswaku va n'wi hlayisa nkarhi lowu a nga ta va enhoveni ni man'wana majaha hikuva tihlo ra swikembu ra swi kota ku vona eka tindhawu hinkwato hi mikarhi hinkwayo.

Ku tiyisisa leswaku tihlo ra swikwembu ri vona xa le kule ni xa le ku suhi hi mikarhi hinkwayo hi twa Risiba (2004:38) a vula marito lawa:

Swikwembu swa hina swi kona hinkwako, hambi hi le kwihi kumbe kwihi. Ntsena swi lava leswaku hi nga tshuki hi swi rivala, hi fanela ku endla timfanelo hinkwato ta vutsonga bya hina leswaku swi nga tshuki swi hi fularhela na siku na rin'we... I mhaka leyi u vonaka hi wela hi makhombo na ku landzeleriwa hi mabadhi. Hi mpfhuka hi phahla loko sirha tata wa wena a ha hanya, a hi si tshama hi va sumela nchumu va le hansi.

Mhaka leyi ya ku phahliwa ka n'wana wa jaha, yi humelela ni le ka n'wana wa xisati loko a khombisiwa. Manana Phangweni Maringa u boxe mhaka leyi eka mbhurisano wa hina hi ku vula leswi landzelaka:

Ku fana ni loyi wa xinuna, hambi a ri loyi wa xisati, loko a khomba swikwembu swa byeriwa. Ni loko n'wana a fanela ku ya dyondza eswikolweni swa le henhla ekule ni le kaya, u ta vekiwa egandzelweni, swikwembu swi sumeriwa hi ndlela yo phahla leswaku swi ta tshama swi n'wi veke tihlo kwale matikweni a nga ta ya dyondza kona. Handle ko hlayisiwa hi swikwembu, valoyi ni swifamona hinkwaswo swi nga rhumela mimoya leyo biha yi n'wi sala hi le ndzhaku ku ya n'wi xanisa ni ku n'wi tsandzekisa yi n'wi pfalela tindlela ta yena ku ri hileswaku a ti pfulekile.

Hinkwaswo leswi swi tshikelela mhaka ya leswaku swikwembu swa hanya naswona swi lava ku katsiwa ni ku byeriwa swilo hinkwaso leswi swi endlekaka laha kaya mikarhi hinkwayo.

3.2.4.3 Mphahlo wa loyi a fambaka a lava ntirho

Jaha leri ri ringaneleke ku famba ri lava ntirho ri fanela ku sumiwa eka swikwembu ni ku n'wi lelela, a tlhela a kombeleriwa vaheleketi ni vahlayisi laha a nga ta va kona. Ndlela yi fanela ku rhangana yi lavisisiwa hi tinhlolo siku ro famba ri nga se fika. Junod (1994:309) u seketela mavonele lama hi marito lawa:

To guess the plans of enemy in time ...
no important decision is taken without
throwing the bones. I have no difficulty in
confessing that these bones are the most
clever thing they possess.

Swikwembu hi swona swi nga ta n'wi nyika ntirho, swi n'wi dyondzisa ni ku titiva. Mali yo sungula ya muholo wa yena, yi fanela ku vuyisiwa ekaya yi ta phahliwa ni ku kombela ku andziseriwa yona hi swikwembu hi ku n'wi hlayisela ntirho wa yena, ni ku n'wi endla leswaku a wu rhandza, hi ndlela yaleyo swi ta tsakisa vathori, va n'wi tlakusa entirhweni ni mali yi engeteriwa. Mhaka leyi, yi seketeriwa hi manana Pandeka loko a ku:

Xin'wana ni xin'wana xo tswaleriwa, munhu
a nyikiwa hi swikwembu swa ka vona.
Swikwembu swi hlawulela munhu ntirho wa
yena ni rifuwo ra yena a ha ri ekhwirini ra
mana wa yena, ntsena swi lava ku
landzeleriwa hi ku tirhisana ni va le hansi.

Hi ku landza leswi vuriwaka eka ntshaho lowu, swi le rivaleni leswaku munhu un'wana ni un'wana u na leswi a vakeriweke swona laha misaveni hi swikwembu

swa vakokwa wa yena a nga se beburiwa kumbe ku tswariwa laha misaveni. Leswi swi komba leswaku loko munhu a lava ntirho, u ta thoriwa ntsena laha a nga hlawuleriwa hi swikwembu swa ka vona a ha ri ekhwirini ra mana wa yena, kambe tihlolo ti fanela ku langutiwa leswaku ti ta kota ku va hlevela ni ku va pfula swifuva. Swikwembu na swona swi tlhela swi koxa ku sumeriwa, hikuva na swona swi nga tsaka swinene loko swi xiximiwa, swi nga rivariwi. Ku katsiwa ka swikwembu etimhakeni hinkwato swi komba ntirhisano lowunene exikarhi ka swikwembu ni lava va hanyaka, ngopfungopfu swihluke kumbe valandzeri va swona. Swikwembu a swi rhandzi ku siyiwa endzhaku ni ku pfa swi rivariwa tanihileswi swi vuriwaka leswaku swa hanya, swikwembu i swiphemu swa midyangu yaleyo. Swi boxiwile leswaku mphahlo i mbhurisano wa lava hanyaka ni lava hundzeke emisaveni. Hambi loko munhu a phahliwile loko a famba a lava ntirho, u boheka ku vuyisa muholo wa yena wo sungula wu ta phahliwa, wu kombiwa swikwembu yi ri ndlela yo khensa leswi swi n'wi nyikeke ntirho. Mhani N'wa-Nqhuvi Shiviti u tiyisile mhaka leyi hi marito lawa loko a vutiseriwa:

Muholo wa yena wo sungula wu fanela ku vuya ekaya. Mali yaleyo hinkwayo yi fanele ku fika yi phahliwa kutani yi etlela egandzelweni leswaku swikwembu swi yi engetela. Loyi a n'wi phahleke eku sunguleni loko a ya eku xambileni, u fanele ku nyikiwa xan'wanchumu kumbe xiphemu xo karhi kusuka eka mali ya kona.

Mhaka leyi yi tshikelela ni ku komba nkoka wa swikwembu emidyangwini ya valandzeri va swona. Tani hileswi va endlaka hinkwaswo hi ku landza ripfumelo ra vona, va nga ka va nga swi koti ku honisa ni ku endla nchumu wihi kumbe wihi va nga tivisanga swikwembu. Endzhaku ko suma swilo hinkwaso, laha swi nga ta famba kahle, va boheka ku tlhelela egandzelweni va ya khensa swikwembu hi ku pfumela leswaku hi swona swi nga nghenelela ni ku endla leswaku makungu ya vona ya famba kahle ku ya hi laha ya nga kunguhatiwa ha kona. Loko swilo swo ka swi nga humeleli ku ya hi leswi va nga swi kunguhatisa xiswona, va ta ehleketa ni ku tshemba leswaku mphahlo wa vona a wu fambisiwanga kahle, va

vula leswaku swikwembu a swi wu amukelanga, kutani va ta kunguhata mphahlo wun'wana, va ya etihlolweni ku ya swi lavisisa kahle, va hetelela hi ku tlhelela egandzelweni va ya phahla kambe.

3.2.4.4 Mphahlo wo suma cuma

Loko ntombi yi lovorwa swa fanela leswaku va le hansi va tivisiwa, va ta kota ku n'wi katekisa ni ku n'wi hlayisa emitini ya vanhu a tikhoma kahle a nga poyili vatswari va yena. Ku tihlayisa ka yena swi ta endla leswaku vatswari va nga hlantisiwi cuma. U fanele ku kombeleriwa ni mbhebo, leswaku a ta ya kurisa xivongo xa vanhu kwale vukatini a yaka kona. Kokwana Nkuna loko a vutiseriwa u hlamusela leswaku:

Loko ntombi yi nga sumiwi egandzelweni swi nga vula leswaku swikwembu a swi tivi nchumu hi vukati lebyi a tinghenisaka eka byona kutani swi nga endleka nyoka yi nga mukeli nchumu.

Nsinya wu kula hi ku phaka marhavi. Mhaka leyi yi languteriwaka eka vanhu loko va sungula timhaka ta vukati, hileswaku va kuma swihlangi ni ku kurisa xivongo xa muti. Hi ku ya hi ripfumelo leri, swikwembu hi swona swi fanelaka ku nghenelela swi pfuneta eka ku tswariwa ka vana ni ku ndlandlamukisa mindyangu. Manana Pandeka u seketela miehleketo leyi hi marito lawa loko a ri karhi a vutiseriwa:

Ekusunguriweni ka vukati bya ntombi ni jaha, va fanele ku phahliwa, va kombeleriwa mikateko yo kuma swihlangi leswaku xivongo xa muti xi ya emahlweni xi twarisiwa. Handle ko tswariwa ka swihlangi emutini xivongo xi nga hetelela xi file hi ku famba ka nkarhi.

Manana N'wa Nqhuvi Shiviti loko a seketela mhaka ya ku phahla cuma xi nga se ya xi ya lovola u swi hlamuserile hi marito lawa:

Cuma xa phahliwa xi nga se huma xi ya lovola, va le hansi va komberiswa ku basisa tindlela ni ku katekisa vatekani hi ku va nyika mbhebo. Tani hi leswi lowa jaha a nga ta rhanga a tivisa hahani wa yena, hi yena hahani a nga ta va ni ntirho wo kambisisa mahanyelo ya muti lowu ntombi yi voniweke eka wona. Loko muti wu tshamisekile va ta tivisana kutani cuma xi humesiswa, xi phahliwa xi ya lovola.

Marito lawa ya paluxa hungu ra leswaku hambu loko jaha ku ri rona ri nga tihlawulela murhandziwa wa rona hi roxe, vatswari va jaha va fanela ku tinyika nkarhi wo lavisisa ndyangu lowu ntombi yi voniweke eka wona loko wu tshamisekile ni ku xiyaxiya hanyelo ra ntombi leyi kumbeteriwaka. Loko nhwana wa kona a tshamisekile ku katsa ni muti wa ka vona loko wu ri muti lowu nga ni mahanyelo lamanene, va muti va nga twanana ku ba cuma xi ya lovola. Hi minkarhi hinkwayo loko cuma xi phahliwa, xi fanela ku thyiwa vito kumbe ku vuriwa leswaku i cuma xa mani. Leswi hi swona swi tisaka ni mavulavulelo ya leswaku hlomisa ro karhi i hlomisa ra cuma xa mani handle ko vulavula hi vito ra nuna wa yena leswaku hi yena n'wini wa cuma hambu loko xi ri cuma lexi jaha ri nga lo titirhela ha roxe ri tihlengeletela rona n'wini. Hakanyingi ku hlawuriwa munhu wa xisati leswaku cuma xi thyiwa kumbe xi phahliwa hi vito ra yena.

Kokwana Nkuna loko a vutiseriwa, u swi seketela a tlhela a swi tiyisisa hi ku vula leswaku:

Cuma loko xi phahliwa swa fanela leswaku xi thyiwa vito leswaku i cuma xa mani. Xi nga vuriwa cuma xa n'wana wa xisati loyi a lovotaka hosi kumbe makwavo wa yena wa xinuna, kambe sweswo swi endliwa eka cuma lexi xi lovoleke loyi wa xisati kutani ku twananiwa leswaku xi fanela ku lovolela buti wa yena nsati.

Nkarhi wun'wana swa endleka leswaku cuma xa loyi a lovoriweke xi nga ringaneli ku ya xi ya lovolela makwavo nsati hi ku landza leswi va nga ta koxiwa swona hi vatswari va ntombi leyi va lavaka ku ya lovola yona. Eka yin'wana mindyangu ni n'wana wa xisati loyi a nga tshukaka a lovotile makwavo, swi nga

endleka a pfumaleka, kambe lowa xinuna loko a ri kona, u ta boheka ku teka nsati. Loko xiyimo xi ri tano, vatswari va jaha lava va nga ni swa vona swa le mandleni va nga swi kota ku lovota n'wana wa vona. Vatswari lava siwanekeke lero tsandzeka ni ku lovota jaha ra vona, jaha ha roxe ri ta boheka ku sungula hi ku ya tirha ri tihlengeletela cuma rona n'wini. Hambu swi ri tano, ku ta kumeka munhu wo karhi leswaku cuma xi phahliwa ni ku thiywa hi vito ra yena, tsendze a ri wa xisati. Ku yisa emahlweni hi twa manana Phangweni Maringa loko a vutiseriwa a vula leswaku:

Loko jaha ri lovoleliwa nsati hi vatswari va rona ku ta laviwa munhu wo karhi wa xisati hambu a ri n'wana wa ntombi kumbe hahani wa yena kutani swi vuriwa leswaku cuma xi fanela ku phahliwa xi thiywa hi vito ra yena.

Ndzi rhandza ku dlayelela hungu leri ra cuma ni ku phahliwa ka xona hi marito ya nkulukumba Yuza Baloyi loko a vula leswaku:

Cuma lexi jaha ri xi tirheleke ri tihlengeletela xona na xona xi fanela ku thiywa vito ra munhu wo karhi wa xisati. Loyi cuma xi thiyweke hi vito ra yena, u vuriwa nuna wa hlomisa leri lovorweke hi cuma xexo, kutani loko kuri ni mhaka exikarhi ka nuna ni nsati wa cuma xa munhu wo karhi a nga va hahani, makwavo kumbe kokwana, u fanela ku rhanga a byeriwa.

Vukati lebyi sunguriwaka nandje ko pnaniiwa byi vuriwa ku ka byi nga tiyanga naswona byi taleriwa hi swrhalanganyi swo fana ni ku pfumala vana, ntwanano kumbe ntshamiseko ni swin'wana. Hikokwalaho ka sweswo, mhaka yo phahla cuma yi tekeriwa enhlokweni swinene hi xikongomelo xo papalata swiphiso mayelana ni mhaka ya vukati.

3.2.4.5 Mphahlo wo hlomisa

Endzhaku ka ntirho wo lovorwa, ntombi yi ta fanela ku heleketiwa evukatini bya yona yi ya hloma. Va le hansi va ta fanela ku tivisiwa. Siku a heleketiwaka evukatini, nhwana ni nuna wa yena va fanela ku phahliwa va nga se hlomisana. Manana N'wa Xitlhangoma Mashaba loko a vutiseriwa mayelana na mhaka leyi u swi hlamusele hi ndlela leyi:

Vatswatsi lava va teke eku hlomiseni va ta ya hlalela ku phahliwa ka lavambirhi, leswaku va twa ni ku tiva n'wingi wa vona loko a ri ni vito lerikulu ni ku vona timhamba ta yena loko a phahliwa.

Hambi leswi vatekani va nga ta phahliwa swin'we tani hi nuna ni nsati ekaya ka ntombi, a swi heleli kwalaho, havambirhi va tlhela va boheka ku fika va phahliwa swin'we ekaya ka jaha. Ku yisa emahlweni mayelana ni mhaka leyi hi twa manana N'wa Xitlhangoma Mashaba a vula leswaku:

Loko va fika evukatini bya yena, u ta fanela ku phahliwa swin'we ni nuna leswaku swikwembu swa ka va nuna swi n'wi tiva ni ku n'wi amukela

Ku songa xiphemu lexi manana Pandeka u swi seketerile ni ku swi hlamusela hi ndlela leyi loko a vutiseriwa:

Endzhaku ko phahliwa swin'we ni nsati evukon'wanini, va ta tlhela va phahliwa ra vumbirhi va ri swin'we loko va fika ekaya ka jaha leswaku nhlomi yi ta kota ku tiviwa ni ku amukeriwa hi swikwembu swa muti. Va tlhela va kombeleriwa ku nyikiwa mbhebo leswaku va ta kota ku kurisa ndyangu.

Loko ku kala ku sungula timhaka ta vukati, swa fanela leswaku goza rin'wana ni rin'wana leri tekiwaka, mphahlo wu nga siyiwi endzhaku leswaku swikwembu swi ta kota ku nghenelela. Mphahlo lowo rhanga loko ntombi ni jaha va hlanganisiwa ni ku phahliwa swin'we ekaya ka ntombi a wu ri wo komba swikwembu ni ku swi

tivisa mukon'wana. Tlhandla ka mbhirhi a wu ri mphahlo wo lelela loyi wa nhwana eka swikwembu swa ka vona, kasi mphahlo wa vumbirhi lowu wu nga ta ya endliwa ekaya ka jaha i mphahlo wo sumela swikwembu swa ka va loyi wa jaha ni ku swi tivisa hlomisa leswaku swi ta kota ku n'wi amukela a kuma ntshamiseko laha vukatini hikuva ku ta hundzuka kaya rintshwa eka yena.

3.2.4.6 Mphahlo wo suma nkosi

Ku ni tindlela to hambana ta mahundzelo ya vanhu laha misaveni. Van'wana va vabya, van'wana va dlawa hi swibamu, mimovha, mikwana, van'wana va tisunga, kumbe va lova va nga vabyanga. Hikokwalaho ka hinkwaswo leswi, vandyangu va sala va tivutisa swivutiso swo pfumala tinhlamulo. Vanhu lava landzaka ripfumelo leri ra ndhavuko loko va kala va swi vonisa xisweswo, va boheka ku tsutsumela etinhlolweni ku ya kambisisa xivangelo xa mhango yaleyo. Manana Phangweni loko a ri karhi a vutiseriwa u hlamuserile mhaka leyi hi marito lawa:

Loko munhu a loville vandyangu va ta ya etinhlolweni ku ya lavisisa xivangelo xa rifu ni ku kumisisa leswi va fanelaka ku swi endla mufi a nga se lahliwa.

Mhaka leyi yi hlamarisaka hileswaku hambani loko munhu a vabyile swinene a nga si lova, kumbe a loville hikwalaho ka xivangelo xa nghozi ya movha, kumbe a tlumbiwile hi xitimela, va muti va ta ya lavisisa rifu ra muxaka walowo etinhlolweni, hikuva eka vanhu lava landzaka ripfumelo leri, munhu a nga fi handle ka xivangelo xo karhi kusuka eka vanhu lava a va n'wi vengana. Loko swo tshika swi endlekile leswaku munhu a lova hi ku tisunga kunene, kumbe munhu a gevengiwa, leswi vanhu lava va twisisaka ni ku tshemba leswaku rifu a ri swi koti ku tshuka ri humelela emutini ku ri hava xivangelo xa valoyi kumbe ku vondzokiwa, vini va yena va ta ya etin'angeni va ya hlahluva ni ku lavisisa mafelo ya munhu yaloye. Nkulukumba Yuza Baloyi na yena u tiyisisile mhaka leyi loko a ku

Munhu a nga fi ntsena ntsena. Munhu wo loyiwa kumbe a dlawa hi lava va n'wi vondzokaka. Munhu a hi homu kumbe mbuti a nga to na swi pfuketani o tshuka a lo tlambi ku ri hava xivangelo xa rifu ra yena. Mafelo yo tano ya vangiwa hi valoyi kumbe hi vanhu lava nga ni mavondzo.

Loko xirho xa ndyangu xi lovile, mhaka yo sungula loko swa ha ku humelela kumbe loko swa ha ku twala, swa fanela leswaku ku byeriwa va le hansi leswaku n'wana, ntukulu kumbe makwavo wa vona u le ndleleni, va komberiwa ku n'wi pfulela tindlela, ku n'wi hlanganisa ni ku n'wi amukela va tshama na yena. Mayelana ni miehleketo leyi yo suma nkosi hi twa Risiba (2004:38) a ku:

Manana, xana wa swi tiva ku va sumela ka swona ke? ....Sweswi tsanana ndzi nga ta vula swona, swi ta va swi enerile nakona namuntlha a hi lo tela ku phahla kambe ku ta vika nkosi. Kutani a chela ntsuvi... hinkwaswo a swi endla a nkhisamile hi matsolo a langute evuxeni ... Eka n'wina vakokwana, n'wina swikwembu swa ka Mahlevo hi kombela ku khomeriwa ku mi pfluxa navusiku ma ha etlele. Mhaka hileswaku hi weriwile hi khombo tolo. Masalelwa ya n'wina Xivhuthumelo va dlele valungu, xidyoho xa yena ku hava ehandle ka ku ndzi sirhelela eka leswi a ndzi lava ku endlwiwa nsele. Ndzi kombela mi n'wi basisela tindlela na ku n'wi pfulela nyangwa ya tilo. Na fole ra n'wina hi rona leri (a chela ehansi), mi dzahisana hinkwenu ka n'wina mi siyerisana ku nga sali munhu.

Hi mikarhi yo tala loko ku sumiwa nkosi, swikwembu swi komberiwa ku languta ni lexi xi dyeke vutomi bya mufi kutani swi lwa na xona, swi tlherisela hikuva ku ya hi ripfumelo ra ndhavuko ku hava nkosi kumbe rifu ro pfumala xivangelo. Siku ro ya eku celeni ka sirha loko ri fika, va ndyangu va boheka ku rhanga va chela fole ehansi ni ku vikela swikwembu leswaku yindlu ya mufi se ya akiwa. Loko siku ro n'wi veka endlwini ya yena ya makumu ri fika, va ta tlhela va sumela swikwembu leswaku se wa vekiwa. Manana Pandeka loko a vutiseriwa u vule leswaku:

Loko sirha ri ceriwa, ku rhanga ku cheriwa fole. Va suma leswaku ya akiwa yindlu ya yena, kutani swi ta tlhela swi va tano loko se a fihliwa, va rhanga hi ku chela fole nimpundzu swinene a nge se hoxiwa esirheni kumhe ku nga se sunguriwa ntirho ku ya hi endlelo ra masiku lawa ro nghena ethendeni ku va ni nononoko wo fambisa mufi.

Manana Phangweni Maringa u seketele mhaka leyi a tlhela a yi tatisa hi ndlela leyi eka mbhurisano loko a ri karhi a vutiseriwa:

Tani hileswi lava hanyaka va tshamaka hi ku hlevelana, ni va le hansi a va fanelanga ku siyiwa endzhaku. Xin'wana ni xin'wana lexi endliwaka va ni mfanelo yo byeriwa na vona tani hi vatswatsi emutini walowo.

Ku sumela swikwembu hi ndlela yo phahla swi komba ku va pfumelela leswaku va komba ndlela ni ku rhanga emahlweni etimhakeni hinkwato. Miehleketo leyi hi yona yi tiyisisaka leswaku nchumu wihi kumbe wihi loko wo endliwa swikwembu swi nga sumeriwanga, hambu swo tikomba onge swi fambe kahle ku ya hi mavonelo ya vanhu van'wana, eka vona vini va swona loko va ri lava kholwaka eka ripfumelo leri ra ndhavuko wa Vatsonga, va ta va ni xivilelo xa leswaku loko va le hansi a va tivisiwile, ingi swi sasekile ku tlurisa leswi swi endlekiseke xiswona. Nkarhi wun'wana ni ku swi ehleketa a va kali va swi ehleketa leswaku xi nga va kona lexi xi nga fambaka kahle loko swikwembu swi nga nghenelelanga.

3.2.4.7 Mphahlo wo hangalasa nkosi

Endzhaku ka nkarhi wo karhi, wu nga va lembe loko ku love n'wini wa muti kumbe tin'hweti ta ntsevu loko a ri n'wana, mukhegula hambu mukhalabye, ku ta endliwa byalwa bya misava lebyi fambisanaka ni ku vuyisa mufi laha kaya, va tlhela va hangalasa ni nkosi. Nkulukumba Yuza Baloyi u seketela mhaka leyi hi marito lawa:

Sikunene ku ta vindzokeriwa emasirheni laha ku nga ta fika ku phahliwa etinhlokweni ta sirha, ku nusiwa misava kwale sirheni yi boheriwa yi tlhandlekiwa eka rhavi ra mphasamhala kutani ri kokiwa ku suka esirheni yi vuyisiwa ekaya ku ri ku teka moya wa yena wu vuyisiwa egandzelweni.

Marito lawa ya tiyisisa leswaku valandzeri va ripfumelo leri ra ndhavuko wa Vatsonga va twisisa leswaku endzaku ka rifu munhu u hundzuka a teka xivumbeko xa swikwembu swa muti kumbe swa rixaka. Miehleketo leyi yi tiyisisiwa hi ntolovelo lowu va wu endlaka hi siku ro hangalasa nkosi loko va landza moya wa mufi esirheni, va wu koka wu tisiwa egandzelweni leswaku wu ta hlangana ni swikwembu swin'wana swa ka vona ni ku tshama swin'we egandzelweni ra muti ku edlela leswaku hi nkarhi wo phahla swikwembu swi kumeka swi tshame ndhawu yin'we. Manana Pandeka u seketerile hi ku vula leswi landzelaka mayelana ni mhaka leyi:

Rhavi ra mphasamhala ra tirhisiwa tani hileswi wu pfaka wu vuriwa mulahla vafi, naswona khale vakokwana a va tlhandleka rhavi na mphasamhala ehenhla ka sirha loko va heta ku lahla munhu leswaku loko a ta tekiwa a vuyisiwa ekaya, a tlhela a kokiwa a gadisiwile rhavi ra mphasamhala.

Loko va fika ekaya va ta rhangana hi ku jikajika ni muti, va nghena ni le tindlwini hinkwato leswaku na yena mufi a swi vona leswaku u amukeriwile laha kaya ni ku n'wi komba leswaku u fanele ku jikajika ni muti a tshunxekile. Tatana Ronny Rabothatha u tiyisisile endlelo leri hi ku vula marito lawa loko a vutiseriwa:

Leswi swi endliwa ni loko munhu a fele kule ni le kaya laha a nga ta ya phahleriwa exigodweni a vuyisiwa ekaya a gadisiwe eka rhavi ra mphasamhala. Eku heteleleni va ta ya egandzelweni va ya phahla ni ku celela misava leyi nusiweke etihlokweni ta sirha loko a ri loyi a lahliweke kahle kumbe exigodweni laha va phahleke kona loko a ri lowo fela ekule, va ya yi celela egandzelweni laha swikwembu swin'wana swa muti swi hlengeletaneke naswona swi tshamaka kona kutani hi kona loko a vuyisiwile ekaya egandzelweni ra muti. Ku suka siku rero u ta hamba a phahleriwa kona ku katsa ni lavan'wana hikuva u ta va a vuyisiwile ni moya wa yena wu hlanganile ni yin'wana mimoya ya swikwembu swa muti egandzelweni.

Mhaka leyi yo phahlela exigodweni yi hi paluxela hungu ra leswaku ku ya hi ripfumelo leri, hambi loko munhu a fele ekule ni kaya ra yena, moya wa yena loko wu hambana ni nyama endhawini leyi a feleke kona, wu kongoma tlhelo ra kaya ra yena kambe wu ta fika wu tsendzeleka ehandle ka muti ku kondza loko a ta landziwa a ya tekiwa kahle hi nawu ku fana ni hinkwavo lava feke va vekiwa emasirheni, kutani a vuyisiwa egandzelweni a ta tshama ni swikwembu swa ka vona. Swilo sweswo hinkwaso swi fanela ku rhangwa swi ya lavisisiwa etihlolweni leswaku va ta byeriwa hi laha swi fanelaka ku tirhisiwa xi swona. Manana N'wa-Sikhukhuza loko a vutiseriwa, u tshikelerile mhaka leyi hi ku tirhisa marito lawa:

Kambe ku nga si endliwa leswi hinkwaswo, ku fanele ku yiwa eka n'anga ya xintu ku ya twisisa leswi va faneleke va endlisa xiswona hi ntirho lowu wo hangalasa nkosi. Ku ta swekiwa byalwa laha vandyangu va faneleke ku hluvula swiambalo swa nkosi.

Mhaka leyi yi tiyisisiwa hi Bloch na Parry (1982:55) loko va ku: *"After celebration the bereaved family may take off their mourning clothes"*. Tinhlamuselo leti ti paluxa leswaku nkosi a wu heli siku ku lahliwaka mufi, kambe ni le ndzhaku ka sweswo ku nga tshamiwa nkarhinyana kumbe lembe vanhu va ha rila mufi wa vona, naswona nkarhi wun'wana leswi swi nga tikombaka ni hi mambalelo ya vona.

3.2.4.8 Mphahlo wo twananisa

Loko emutini ku tshamiwa hi ku holoviwa ngopfu ngopfu exikarhi ka wanuna ni nsati wa yena, leswi swi hundzula muti xihlekiso, va le hansa va fanela ku tivisiwa

ni ku komberiwa ku nghenelela eka mhaka ya kona leswaku va tisa ku rhula endyangwini. Nkulukumba Yuza Baloyi u hlamusela mphahlo wo twananisa hi ndlela leyi:

Ntsuvi lowu dzunguka, lowu ku lovekiweke dini ri vila hi wona wu nga ta tirhisiwa ku komba leswaku swilo swa bava, a swi nandzihi laha mutini. Swi tano ni loko ku sumiwa munhu loyi a vuyeke ekaya hikwalaho ka timholovo kumbe ku tsandziwa hi vukati. N'wini wa cuma swa fanela leswaku a va a tivisiwile timhaka hinkwato wansati yaloye a nga se famba naswona u ni mfanelo yo rhangana a ringeta ku ahlula kumbe ku avanyisa mhaka ya nsati wa cuma xa yena, ni ku ringeta ku kondletela vukati byebyo.

N'wini wa vukati u fanela ku phofulela n'wini wa cuma ni ku n'wi tivisa hinkwaswo leswi khumbaka vukati bya vona, tani hileswi a nga yena a nga n'wi fikelerisa ku kuma vukati bya kona hikuva hi yena a beke cuma lexi n'wi lovoleke. Endzhaku ka mphahlo wolowo swilo swi ta tshamiseka. Leswi swi seketeriwa hi Makgopa (2005:68) loko a ku: *"The result will be observed by ending conflict within members of the family"*. Loyi cuma xi thyiweke hi vito ra yena tani hileswi na yena a vuriwaka nuna wa hlomisa rero swa fanela leswaku a nghenelela eka ku ololoxa swiphiquho swa vukati byebyo, ngopfungopfu loko a ri munhu loyi a vupfeke kumbe a kuleke hi ku landza malembe ni ntokoto wa yena.

3.2.4.9 Mphahlo wa mavabyi

Ndhavuko wa Vatsonga wo komba leswaku loko munhu a vabya, swa fanela leswaku ku lavisisiwa mavabyi ya yena. Mavabyi yo fana ni mukhuhlwana, ku pandziwa hi nhloko, ku lumalumiwa endzeni ni man'wana ya ntolovelo ya tiveka leswaku ya kona naswona ya hatla ku suka loko ya khomile munhu. Manana Phangweni Maringa u paluxa mhaka leyi hi marito lawa loko a ri karhi a vutiseriwa:

Loko muvabyi a teka nkarhi wo leha a ri eku tweni ka ku vava, swi fika laha vini va yena va fanelaka ku famba va hlahluvela mavabyi ya yena. Swi nga endleka leswaku tinhlolo ti ba valoyi, laha swi nga ta fanela ku tshunguriwa ni ku tlheriseriwa eka vini va swona kumbe a phahliwa loko ku kumekile leswaku xivangelo xa mavabyi xi khumba swikwembu.

Hi ku landza ripfumelo leri ra ndhavuko wa Vatsonga, swikwembu swi nga swi kota ku vanga mavabyi emutini hi xikongomelo xa leswaku loko ku yiwa etihlolweni va muti va ya byeriwa leswi swi nga swona swi fanelaka ku edliwa va tlhela va kumisisa ni leswi swi fanelaka ku edlisiwa xiswona kumbe va tshinyiwa loko swi ri kona leswi va nga swi endleki hi ndlela leyi a va fanela ku swi edla ha yona. Nkarhi wun'wana swi nga kumeka leswaku i mavabyi lama ya ngo lava ku tshunguriwa ntsena ku ri hava vuloyi lebyi nghenelelaka, ku fana ni nyoka yo dya, nyokajundzu ni man'wana. Mhaka yin'wana hileswaku ya nga va kona mavabyi lama ya lavaka mphahlo wo karhi, ku nga va mphahlo wa nhlengo, mphahlo wo thya vito kumbe ku ya thwasisiwa, leswi van'wana va swi vulaka ku chayeriwa. Loko ku phahliwa ku va ni timhamba to karhi leti yelanaka kumbe ti fambelanaka ni vito kumbe swikwembu leswi phatsameke muvabyi. Timhamba leti ku tala ku va swilo leswi a swi tirhisiwa kumbe ku rhandziwa hi n'wini wa vito kumbe swikwembu sweswo. Nkulukumba Yuza Baloyi u vule leswi landzelaka loko a vutiseriwa mayelana ni timhamba ta Vatsonga:

Eka hina Vatsonga timhamba ta hina ku nga va sindza ro hatima leri endliweke hi silivhere kumbe ro tshwuka leri endliweke hi koporo kumbe nsuku, tlhari, madzovo ya swihari swo karhi ku fana ni yingwe, laha masiku lama ku nga tirhisiwaka hambu wu ri nceka (lapi) ra muhlovo wa yingwe, nceka wa rigidawa (lapi ro basa) ni wa palu (lapi leri nga ni mikhwalalati yo tshwuka, ya wasi, yo ntmanyana ni yo basanyana leyi yi yimisiweke yi tlhela yi hingakanyiwa). Hi tona timhamba ta hina Vatsonga.

Kokwana N'wa-Sikhukhuza u seketela ni ku tlhela a tatisa eka mhaka leyi ya timhamba hi ku vula leswi landzelaka:

Kambe hikwalaho ka ntolovelo lowu humeelaka ku sukela khale leswaku munhu a ri un'we a tikuma a khomiwa hi swikwembu swo tlula xin'we, naswona swi nga endleka a va ni swikwembu swa Vatsonga, Vangoni kumbe ni swa Vandzawu, swi hi fikisa eka leswaku ni nceka wa njeti, wu nga nceka wa swikwembu swa Vandzawu (lapi ra swivalana swi ntsongo swo tshuka ni ko basa) kumbe lopo ku nga lapi ra wasi (blue) lowu wu nga wa Vangoni, yi kumeka exikarhi ka timhamba ta Vatsonga. Ku ni mihlovo yo karhi ya vuhlalu leyi na yona yi tirhisiwaka tanihi timhamba ta Vatsonga, ku fana na Ntotovhiyani, timbhovhu, holonyi, basamilomo hambu byona vugoda bya huhlu.

Hi mukhuva lowu timhamba leti ti hlamuseriwaka ti tlhela ti hambanisiwa ha kona, swi le rivaleni leswaku vanhu lava va swi landzelelaka, va nga swi kota ku tiva swikwembu leswi phatsameke munhu wo karhi hi ku vona muhlovo wa miceka ni mahlalo, leswi a swi tirhisaka tanihi timhamba ta yena hambu loko va nga byeriwanga, ni ku swi vutisa a swi kali swi va boha hikuva timhamba ta munhu ta tihlamusela hi toxo eka lava va landzaka ripfumelo leri ra ndhavuko wa Vatsonga. Nakambe, hi tlhelo rin'wana vanhu lava va nga swi tiviki loko va vona timhamba teto, vo tiva leswaku i miceka ya timhamba ntsena, handle ko kota ku swi hambanisa ni ku tiva leswaku nceka wo karhi i wa swikwembu swa muxaka muni, hambu ku nga va swa Vangoni, Vandzawu, Vatsonga, sweswo-sweswo. Ku tshikelela eka mhaka leyi ya timhamba tatana Ronny Rabothata u hlamusele leswaku:

Timhamba hinkwato leti nga ta hlaloveriwa ti boxiwa hi tihlolo ti ta laviwa kutani loyi a fanelaka ku phahla muvabyi u ta teka byalwa, byalwa vusila kumbe ntsuvi na fole a ya na swona egandzelweni, swirho swimbirhi kumbe swinharhu swa muti swi ta tekana ni muvabyi swi tshinelela gandzelo kutani ku phahliwa.

Ekhu heteleleni muvabyi u ta ambexiwa swo fana ni masindza ni madzovo loko swi ri xiphemu xa timhamba ta yena kutani a bohiwa ni miceka leyi koxiweke loko yi ri kona. Swilo swo fana ni tlhari kumbe nhonga u ta khomisiwa hi voko, kambe hinkwaswo leswi swi endlwa hi muphahli a ri karhi a vulavulela ni ku tiyisisa leswaku mavabyi a ya hangalake hikuva swilaveko hinkwaswo swi landzeleriwele.

3.2.4.10 Mphahlo wo simeka kumbe wo rhurhisa gandzelo

Gandzelo ri va kona emutini laha ku nga ta va ku landzeleriwile milawu yo karhi ku ya hi ripfumelo ra ndhavuko. Gandzelo ri simekiwa eka ndyangu lowukulu ku ya hi ku beburiwa ka vanhu va muti wo karhi kumbe hikwalaho ka swivangelo swokarhi, xikombiso: Emutini wa munhu loyi a thyiweke vito lerikulu hi ku landza mikwembu ya muti wolowo. Gandzelo ri nga rhurhisiwa ri ya simekiwa kun'wana, ku fana ni loko n'wini wa muti a lovile, laha ku seleke vana ntsena naswona n'wana loyi a seleke emutini walowo a nga ri yena lonkulu, kumbe a ri hava vito leri a thyiweke rona leri ri nga fikelerisaka leswaku gandzelo ri tama ra ha tshamile kwala mutini wa yena.

Mhaka leyi yi seketeriwa hi tatana Ronny Rabothata loko a vutiseriwa kutani a vula leswi landzelaka mayelana ni mhaka leyi:

Loko swikwembu swo swi rhandza, swi nga endla xan'wanchumu ku fana ni ku tisa mavabyi kumbe ku pfumaleka ka ku rhula emutini leswaku loko swi hlaluveriwa swi ta tiveka kumbe swi thumbiwa leswaku swikwembu swi tsakela ku yisiwa eka munhu wo karhi tani hileswi ku nga yena lonkulu eka lava saleke kumbe ku nga munhu loyi a thyiweke vito lerikulu.

Ntshaho lowu wu tiyisisa mavonelo ya leswaku swikwembu swi nga swi kota ku vulavula ni valandzeri va swona hi tindlela to hambanahambana, ku fana ni ku tisa mavabyi, kumbe swi nga swi kota ku endla leswaku ku pfumaleka kurhula ni ntshamiseko emutini leswaku loko va ya etihlolweni va ta byeriwa leswaku leswi swi humelelaka swi vangywa hi swikwembu naswona swi langutele leswaku ku endliwa xo karhi, ku fana ni mphahlo kumbe ku rhurhisa gandzelo ri ya tshama laha ku voniwaka hi swikwembu leswaku ri fanela ku ya tshama kona.

Masuselo ya gandzelo eka muti wo karhi ni masimekelo ya rona lamantshwa ya ta hlamuseriwa hi tinhlolo, naswona eka ntirho wolowo hikwawo ku phahla a ku nga siyiwi endzhaku. Ku phahliwa egandzelweni leri rhurhisiwaka, ku

nusiwanyana misava yo karhi, ku tshoviwa rhavi ra nkanyi, loko ku ri hava nkanyi le gandzelo ri yisiwaka kona. Loko ri ri gandzelo leri ku simekiweke kumbe ku celeriweke swilo swo fana ni xijomelana, xikomu, tlhari ni swin'wana leswi simekiwaka egandzelweni swi ta simuriwa swi yisiwa laha gandzelo lerintshwa ri nga ta ya simekiwa kona. Manana Pandeka u seketela mhaka leyi loko a vutiseriwa hi ku vula leswaku:

Ekhu phahleni ka vona, va ta hetelela hi ku vula marito ya leswaku: "Hi sweswo ke, kumbe hiswona ke! Sukani mi yima n'wina vakokwana, tanani hi famba, hi mi heleketa le mi nga tihlawulela ku ya tshama kona. Hi saleni hi le ndzhaku, a hi fambeni eka...(kutani va vula vito ra loyi gandzelo ri yisiwaka ni ku ya simekiwa emutini wa yena).

Va ta famba va ri karhi va yimbelela ku fana ni loko va huma eku tekeni ka munhu emasirheni va n'wi yisa ekaya. Risimu ra ku vuyisa munhu ekaya ni ku susa gandzelo ri rhurhela kun'wana hi leri landzeleka, hi ku vula ka manana Phangweni Maringa:

U ya khulumi nkosi
Wena u ya khulumi nkosi
U ya khulumi nkosi
Wena u ya khulumi
Ndhava ze mkhondo nkosi
Ehee..Haa..Ehee ..Haa
Ehee...Ha-ha-ha-a!

Kambe nkarhi wun'wana loko va swi tsakela va nga tirhisa risimu leri landzelaka:

Lalela mpela
Ha-ha lalela mpela baba
Lalela mpela baba
Ha-ha lalela mpela se va
Dhavuka livhalo
Lalela mpela
Ha-ha lalela mpela
Se ba dhavuka livhalo.

Handle ka loko swi tshika swi endleka leswaku loko ku pahliwa, un'wana loyi a nga ni swikwembu swi huma kutani swi tisumela risimu leri swi ri tsakelaka laha lavan'wana va nga ta boheka ku hlavelela kutani ku fambiwa ku yiwa laha gandzelo ri rhurhelaka kona. Loko swileriso swi nga landzeleriwangi hi ndlela ya kona swi nga endleka leswaku swikwembu swi huma swi hlundzukile kutani swi hlamusela hinkwaswo leswi swi endliweke ni ku vula leswi swi nga va ka swi nga famabangi kahle. Leswi swi seketela hi kokwana Nkuna loko a ku:

Swikwembu swi nga kota ku hlamusela ni loko swikwembu swi pfumerile ku tekiwa kumbe swi arile hikwalaho ka swihoxo leswi swi nga va ka swi endliwile loko swi ri kona.

Sweswo swi nga vula leswaku ku tlhela ku lulamisiwa kahle ntirho wo rhurisa gandzelo. Manana N'wa-Xitlhangoma Mashaba u seketele hi ku vula leswaku:

Loko swi fambe khale va ta sala swikwembu hi le ndzhaku ku kondza va ya fika laha gandzelo ri fanelaka ku simekiwa kona. Va fika va phahla, kutani va simeka gandzelo hi ku landza swileriso swa loyi a humeleke hi swikwembu leswi swi boxiweke hi tinhlolo. Swi nga endleka ni leswaku swikwembu swi cina kumbe ku chayiwa ni macomana kumbe tingoma, ku dyiwa ni ku nwa byalwa loko swi vula leswaku a swi fanele ku endliwa.

Hi ndlela yaleyo gandzelo ri ta va ri susiwile ri ya simekiwa hi vuntshwa laha ri fanelaka ku tshama kona.

3.2.4.11 Mphahlo wo huma muti

Endzhaku ko hlomisa nsati jaha ri nga tshama ni vatswari va ri karhi va xiyaxiya loko ri ta swi kota ku tihlayisela ndyangu ni ku yimela swa muti wa rona hi ku tundza ni ku komba vutihlamuleri bya xinuna eka nsati wa rona hi xikongomelo xo n'wi humesa muti loko vatswari va enetisiwile hi matikhomelo ya yena. Vatswari va ta fanela ku rhanga va tikhorwisa leswaku jaha ra vona ri vupfe ku

ringana naswona ri ta swi kota ku ya yimela timhaka ta muti wa rona. Loko a nga se rhurha, va ta fanela ku sumela swikwembu hi mphahlo laha kaya loko va sungula migingiriko yo endla murhaga kumbe muti wa yena lowuntshwa, va tlhela va phahliwa yena, nsati ni vana siku va sunguluka ku ya tshama emutini lowuntshwa. Loko swin'wana swi pfa swi nga fambi kahle, wa vitaniwa a tshamisiwa ehansi a tsundzuxiwa ni ku dyondzisiwa maendlelo lamanene ni matikhomelo ya tatana loyi a nga ni vutihlamuleri. Manana N'wa-Xitlhangoma Mashaba u swi kombisile hi marito lawa loko a ri karhi a vutiseriwa:

Endzhaku ka nkarhi wo leha loko vatswari va tikhorwisile leswaku se u vupfile u humesiwa xa yena ximutana a ri karhi swo tala a ha fanela ku vuya swi ta sumiwa ni ku kuma matimba eka vatswari. Vakokwa wa yena va ta fanela ku sumeriwa hi ndlela yo phahla loko va ha kunguhata ku endla muti. Siku va rhurhaka va fanela ku phahla yi ri ndlela yo lela ni ku suka ni swikwembu ku ya va hlayisa emutini wa vona laha na kona va nga ta fika va phahla ku ri ndlela yo tivisa swikwembu leswaku se va fikile emutini wa vona lowuntshwa.

Hi ku landza ripfumelo leri, swikwembu hi swona swi nga ta vona swilo hinkwaswo leswi nga ta humelela emutini walowo wuntshwa ku fana ni le ka mindyangu hinkwayo ya valandzeri va swona. Mhaka leyikulu i ku tivonela leswaku valandzeri va swona va nga lahlekeriwi hi Vutsonga bya vona bya ku tiva ku vulavurisana ni swikwembu eka hinkwaswo hi ndlela yo phahla mikarhi hinkwayo ya ku hanya ka vona.

3.2.5 MPHAHLO WO KOMBELA MPFULA

Mikarhi ya cinca, ku fana ni tinguva ti cincaka. Swilo leswi hikwaso swi cinca swi ri karhi swi khumba vutomi bya vanhu. Khale ka masiku vutomi a byi nga ta olova handle ka swirimiwa ni swibyariwa swa le masin'wini tani hi leswi mindyangu a yi tunderhiwa hi ntshovelo wa swa le masin'wini, hikuva na yona mitirho a yi kala. Lembe ra dyandza a swi vava hikuva tiko a ri ta tsandzeka ku rima. Xitshuxo a ku

ta va ku kombela mpfula eka swikwembu leswaku vanhu va ta kota ku rima va kuma swakudya. Mphahlo lowu wo kombela mpfula i mphahlo lowu khumbaka tiko ro karhi naswona wu fanela ku kondleteriwa hi hosi ya tiko rero, vakhalabya, vakhegula, vatswatsi ku katsa ni tin'anga ta tiko rero, loko va vona mpfula yi nga vonaki. Kokwana Ndyelo Mthombeni loko a hlamusela mhaka leyi eka xiyanimoya u swi vurile hi ndlela leyi:

Hosi yi ta ba guswe, yi khuva tin'anga ti hlengeletana ti ta ba hlolotwana, ku langutiwa leswaku xana ku humelela yini. Tihlolo ti ta boxa hinkwaso leswi fanelaka ku landzeleriwa, leswi mpfula yi nga ta komberisiwa xiswona. Ku ta hlawuriwa siku leri ku hisaka swinene, kwala mumu wu nge tuwatuwa! Vabvana va lerisiwa ku hluvula va siya mavele erivaleni kutani ya kamiwa hi vakulukumba. Loyi a nga ta humesa mafi emaveleni u ta fanela ku komba n'wana loyi a n'wi mamisaka. Loko a loveriwile hi xihlangi swi ta va leswi tiviwaka hi vanhu vo karhi. Endzhaku ka sweswo vakhengula ni vakhalabya va ta famba va ya hlengeletana endhawini leyi ku twananiweke ku ya hlangana eka yona, laha va nga ta fika va hluvula leswi va swiambaleke, va binya swicekaninyana swo ka swi nga tivikani swa switlakati. Un'wana ni un'wana a tshama ehehla ka ribye leri ri hisaka, va ri karhi va tshwa swinene. Ku suka kwalaho va ta tlhelela exikarhi ka miti va khomile jomela ra vulongo, vana va boheka ku tumbela etindlwini, va siveriwa ku vona leswi swi nga ta endliwa hi swikoxa emakaya ya vona eka siku rero. Vatswatsi valavo va ta hangalaka ni miti va famba va sindza switiko emindyangwini hinkwayo, va rwalela thyaka ku katsa ni magume kumbe switlakati. Loko va hlanganisile miti hinkwayo emugangeni walowo kumbe etikweni rero va ta kongoma enkoveni, va fika va lumeka ndzilo va hisa thyaka ni hinkwaso leswi va vuyeke na swona ku suka emindyangwini leyi va humaka eka yona. Loko swi tshwile va ta tlhelela emaribyeni laha timpahla ta vona ti saleke kona, va fika va ambala mpahla kutani va suka hi ku tsutsuma va ri karhi va ba huwa va ku: “A hee hee, a wu languti endzhaku.” Kutani va hangalaka va tlhelela emakaya ya vona hi ku tsutsuma. Hi nkarhi walowo ku ta vonaka papa leri ri nga ta tisa mpfula. Loko mpfula ya kona yi xa, swipano hinkwaswo swa tiko swi ta paniwa swi sungula hi ku ya rima dzundze ra ndhavezitha va nga se ya rima masimu ya vona. Vanhu va ta rima masimu hinkwawo kutani ku hundzuka lembe ra ndzalo, ku dyiwa, ku xurhiwa.

Mhaka leyi yo kombela mpfula eka swikwembu hi ku phahla va ri karhi va tirhisana ni tin'anga ta xintu yi tiyisisiwile hi manana N'wa-Xitlhangoma Mashava loyi a nga tlhela a swi tatisa hi ku vula leswaku:

Loyi a nga ta huma mafi ku ri hava nhlamuselo yo twala, hi ndlela yaleyo u ta tikuma a ri etimhakeni hikuva swi nga endleka a hlollele tiko hi ku xixa khwiri kutani swikwembu swa tiko rero kumbe muganga walowo swi nyangatseka swi va tsona ni mpfula. Loko swo tshuka swi kumekisa xisweswo, u ta boheka ku hlamusela ntiyiso wa leswaku ku lo humelela yini ku kala swi endlekisa xisweswo. Mhaka ya muxaka walowo yi ta tiviwa hi tona tin'anga ni vakulukumba leswaku tiko ri phungisiwa ku yini ni ku hlantswiwa ri sala ri basile. Migingiriko ya siku leri ro kombela mpfula eka va le hansi hi ndlela yo phahla van'wana a va swi thya leswaku i siku ro cina mbelelebelele. Hi siku rero, tiko ri ta hlengeletana endzhawini yi ri yin'we, ku nga va ehubyeni laha va toloveleke ku hlangana kona kumbe loko va ri vanhu lava va nga ni ndhawu ya vona leyi va phahlelaka eka yona tanihi gandzelo ra tiko kumbe gandzelo ra le vukosini, va ta ya hlengeletana kona hinkwavo va ri karhi va komba xichavo lexikulu swinene hikuva gandzelo ri fanela ku hloniphiwa ku tlula swilo hinkwaso. Va nga se sungula migingiriko ya siku, va ta sungula hi ku phahla va sumela swikwembu makungu ya vona lama va nga ta ma humelerisa eka siku rero hi ku landza xileriso xa va le hansi. Muphahli u ta vulavurisana ni swikwembu hi ku yimela tiko a tlhela a kombela ku tweriwa vusiwana hi ku hlamuriwa xikan'we kan'we endzhaku ka migingiriko hinkwayo ya siku rero leswaku tiko ri nga lovi hikwalaho ko pfumala mpfula leyi ku nga yona yi tisaka swakudya eka vanhu.

Eka mimphahlo leyi hinkwayo hi ku hambana ka yona ku ya hi tixaka leti boxiweke, maphahlelo ma fana. Byalwa, byalwavusila kumbe ntsuvi wa dini swi fambisana swin'we ni fole. Mavulavulelo na wona ma tala ku va man'we, ngopfu eka ku khuza swikwembu swa muti wolowo kumbe swa tiko rero, kambe swi ngo tshuka swi hambananyana eka ku nyika xikongomelo xa mphahlo wa siku ro karhi kumbe ku suma leswi swi faneleke ku sumiwa eka mphahlo wo karhi.

Ku seketela leswaku maphahlelo i man'we kumbe ya fana eka tinxaka to hambanahambana ta mphahlo, hi twa tatana Sithoye eMozambique loko a vutiseriwa kutani a hlamusela leswaku:

Maphahlelo i man'we misava leyi hinkwayo xikarhi ka Machangana kumbe Vatsonga. Lomu kaya ka hina hambileswi ku nga ni tixaka tiningi, kambe lava vamamana va kona va kanyelaka makapulani hi vona va ka hehe. Hambileswi va phahlaka na va khuyuma Xindzawu, ka muti wa va ka Sithoye loko va hlamuserile swivilelo kumbe mahungu lama koxeke leswaku ku enciwa ntirho wa ku phahla, ku ta khuziwa mikwembu ya ka he-he leswaku yi ta tsaka kutani swi vuriwa leswaku: Hi va ka Nkomo, hi va ka Manduta, Manduta, hi va ka Maseya seya, hi va ka kudlate, hi va ka Sithoye. Zwakanaka! A ndhawuwe! Leswi hlamuselaka leswaku "Hi sweswo kumbe swi sasekile ka hina va-Ndzawu. Kutani vanhu va komba ntsako hi tinsimu na va lahela hi ku cina lava swi kotaka kumbe va swi tsakelaka. A tinguvu ta ku phahla ta fana ku ya hi mikwembu ya kona leswi yi ti hlawulelaka muhlovo wa kona.

Tatana Sithoye u kombisile ni leswaku gandzelo ni nsinya wa nkanyi swa fana, swa tirhisiwa ni le ka vona, kambe vona va tirhisa tindyelo ematshan'wini ya ndzeko, swijomelana kumbe swikambana loko va phahla.

3.3 TINDHAWU LETI KU PHAHLERIWAKA EKA TONA

Hi ku landza ripfumelo leri, ku phahleriwa etindhawini to hambanahambana ku ya hi swikoxo kumbe swikongomelo swa mphahlo wo karhi, tin'wana ta tindhawu ta kona hi leti landzelaka:

3.3.1 Egandzelweni

Hi ku landza ndhavuko wa Vatsonga, ku phahleriwa egandzelweni laha ku nga ni nsinya wa nkanyi, kumbe laha ku nga ni rhavi ra nkanyi leri tshoviweke kun'wana kutani ri ya tlhomiwa egandzelweni leswaku loko va phahla ri va ri ri kona. Nkulukumba Yuza Baloyi u vule leswi mayelana na gandzelo ra Vatsonga:

Nkanyi hi wona nsinya wo sungula ku mila, kutani ku landza dyambu ku hetelela munhu. Leswi hi swona swi endleke leswaku nsinya wa nkanyi wu hlawulekisiwa, kutani hi minkarhi hinkwayo loko ku endliwa mphahlo wa ntolovelo wa ndhavuko lowu endliwaka lembe rin'wana ni rin'wana wu phahleriwa egandzelweni laha ku nga ni nkanyi.

Manana Pandeka loko a vutiseriwa u seketerile hi ku vula leswi landzelaka mayelana ni mhaka leyi:

Gandzelo ra Vatsonga ri tikomba hi nkanyi ni xitsalala lexi eka xona ku nga tlhandlekiwa miceka yo fana ni njeti, yingwe, palu, rigidawa ku nga tona timhamba ta Vatsonga, ku katsa ni timpandhi ta xihina.

Ku yisa emahlweni mavonelo lama tatana Ronny Rabothatha loko a vutiseriwa u hlamusele gandzelo hi ndlela leyi:

Gandzelo i ndhawu leyi yi hlawuriweke hi vinyi va muti. Hakanyingi ku nga hlawuriwa exikarhi ka ndyangu kumbe etlhelo ro karhi ra ndyangu hambu ku ri ekusuhi ni yindlu yo karhi leswaku minkarhi hinkwayo ku phahleriwa kona. Timhamba to fana ni palu, xiyandhani, rigidawa ni yin'wana miceka ya swikwembu yi tshama yi boheleriwe eka nkanyi lowu kumekaka egandzelweni. Van'wana vo lahela hi ku boha swilapana swintsongo leswi tsemiweke eka miceka leyi boxiweke leyi vuriwaka leswaku hi tona timhamba ta Vatsonga.

Makgopa (2005:70) na yena u seketela mhaka leyi hi ku vula leswaku gandzelo i: *"...center for witch the living dead....This place is called thokoleng"*. Un'wana loyi a tlhelaka a seketela mhaka leyi i Kopy Taff (1987:46) loko a ku: *"All African varieties of incorporation had a ritual side to them."*

Hi ku xiyaxiya leswi humelelaka egandzelweni hi nkarhi wo phahla, ndzi lemukile leswaku gandzelo i ndhawu yo hlonipheka swinene. Van'wana vanhu va tlhandleka ni mali yo karhi egandzelweni loko va phahliwa hi xikongomelo xo tikombelela mikateko ni ku kombisa xichavo hambu kuri ku khensa swikwembu.

Mali leyi vekiwaka egandzelweni loko ku phahliwa yi hetelela yi pamburiwa kumbe ku tekiwa hinkwayo hi loyi a phahlaka. Leyi yi nga ta sala loko yi tshuka yi nga tekiwa hinkwayo yi siyeriwa swikwembu, kutani yi ta fanela ku sala yi tshama kwala gandzelweni.

3.3.2 Ndhumba

Ndhumba i xiyindlwana lexi akeriwaka swikwembu hi ku landza xikombelo kumbe xileriso xa lava nge ehansi, ku nga swona swikwembu swa muti kumbe rixaka ro karhi. Manana Phangweni Maringa loko ndzi bhurisana na yena u vule leswaku:

Nkarhi wun'wana swikwembu swa muti swi nga swi kota ku tikombelela kumbe ku lerisa loko switsakela ku phahleriwa eka xiyindlwana xa swikwembu lexi vitaniwaka ndhumba, ngopfu loko ku ri ni swikwembu swa Vandzawu kwala mutini walowo. Swilo leswi hinkwaso swi nga kumeka hi ku hlaluveriwa swi vuriwa hi tihlolo.

Manana Pandeka yena loko a vutiseriwa u hlamusela mhaka leyi hi ku vula leswaku:

Xiyindlwana xa vandzawu xi tikomba hi mazangu, ku nga tona tipandzhe ta vandzawu, xikhubu ni hinkwato timhamba ta vandzawu ehenhla ka xitsalala. Swilo hinkwaso leswi swi koxiwaka hi swikwembu swa vandzawu swi kumeka endzeni ka ndhumba.

Tatana Ronny Rabotata eka mbhurisano wa mina na yena mayelana ni mhaka leyi u hlamusela ndhumba hi mukhuva lowu landzelaka:

Ndhumba i yindlu leyi koxiwaka hi xin'wanakaji leswaku yi akiwa eka muti lowu xi tihlawulelaka ku tshama eka wona xi phahleriwa kona hi mikarhi hikwayo. Swikwembu swa vandzawu emutini swi tisiwa hi vungana byo fuwa mundhawu emutini kumbe ku hlangana na yena enyimpini kutani va tsakelana va tumbuluxa vunghana tani hi leswi a swi humelerisa xiswona khale ka khaleni.

Hinkwato tihlamuselo leti kumiweke ti seketelana eka ku tiyisisa leswaku ndhumba i xiyindlwana lexi koxiwaka hi swikwembu swa Vandzawu leswaku timhamba ta swona ti tlhandlekiwa ehehla ka mhandzi yo karhi leyi vuriwaka kumbe yi thyiweke xitsalala. Hinkwaso leswi swi khumbanaka ni swikwembu swa Vandzawu swi boheka ku endleriwa exiyindlwani xa kona. Swikwembu swa Vandhawu swi tiveka swinene hi ntirho wo femba, loko munhu a tshika a lava ku tshunguriwa hi mundzawu kumbe a lava ku fembiwa, ntirho wo femba wu nga tala ku edleriwa eka xiyindlwana xexo xi vuriwaka ndhumba handle ka loko wu nga endleriwi emutini wa mufembi kume n'anga leyi fanelaka ku hundzisa ntirho wa kona.

3.3.3 Exigodweni

Hi ku landza ndhavuko wa Vatsonga swa pfumeleriwa leswaku ku phahleriwa enhoveni loko xiyimo xi koxa sweswo. Hakanyingi loko mphahlo wu endleriwa enhoveni, ku ta laviwa xigodo laha ku tsemiweke nsinya wo karhi kumbe nsinya walowo wu wisiwile hi moya kutani ku sala ku ri ni xigodo lexi omeke. Risiba (2004:41) u yima ni mavonelo lama hi ku vula leswaku:

Leswi a ku ri wavumune, byi xwile siku ra wavuntlanu hinkwaro. Kute hi Muqhivela na mpundzu na dyambu ri nga si tlhava, hi kongomile ndhawu yin'wana kwalaho kusuhi laha a ku ri na xigodo, kutani hi fika hi veka xikotelo xa hina lexi a xi ri na byalwa hikuva a hi nga ri na mukhelo.

Mphahlo wa muxaka lowu wu tala ku endliwa laha ku phahliwaka munhu loyi a loveleke ekule ni le kaya, munhu loyi a loveke hi ku gevengiwa, ku lovela enyimpini kumbe emugodini, munhu loyi a loveke hi ku tisunga ehandle ka muti ni hinkwaswo leswi yelanaka ni malovelo lama nga ka ma nga tshamisekangi. Endlelo leri ri fambelana ni ku vuyisa munhu ekaya leswaku a ta tshama ni swikwembu swin'wana swa muti kumbe swa rixaka ro karhi. N'wana loyi a lovoriweke ni mhani wa yena kumbe loyi a hungukiweke, loyi a nga riki n'wana

wa muti walowo hi ngati na yena u phahleriwa ehandle ka muti kumbe exigodweni. Manana N'w-Nqhuvi Shiviti loko a vutiseriwa u hlamusele leswaku:

Nkarhi wun'wana enhoveni ku phahliwa n'wana loyi a nga riki wa laha kaya hi ngati. Ku fana ni n'wana loyi mhani wa yena a lovoraweke a ri na yena, kutani rhanga ri kokiwa ni n'wana wa rona kumbe n'wana loyi a hungukiweke hi wansati loyi a nga evukatini. Vana vo tano loko va fanela ku phahliwa hikwalaho ka swiyimo swo karhi, swi lava mana wa yena ku n'wi teka a ya n'wi phahlela exigodweni hikuva hi yena a n'wi tivaka leswaku i n'wana wa ka mani, loyi a humaka kwihhi. Mana wa yena u ta swi kota ku kombelana kumbe ku vulavurisana ni swikwembu swa ka va tata wa n'wana yaloye ku katsa ni swikwembu swa ka vona tani hi muveleki, u ta tlhela a swi kota ku va sumela leswi a rhandzaka ku va tivisa swona. N'wana wa muxaka lowu na loko a lova, u sumiwa ehandle ka muti leswaku u lovile. Loko a vekiwa u cheleriwa fole ekhorhweni ya muti, ku nga ri egandzelweni hikuva swikwenbu swa muti lowu wu n'wi hlayisaka, laha a tshamaka kona a swi n'wi tivi.

Ntshaho lowu wu hi paluxela xihundla lexi tumbeleke swinene, mhaka ya kona hi leswaku munhu a nga phahliwi egandzelweni ra swikwembu swo ka swi nga ri swa ka vona hi ngati kumbe hi ku tswariwa. Xivangelo xi ri xa leswaku swikwembu sweswo swi ta va swi nga n'wi tivi. Timhaka ta vanhu va mukhuva walowo ti tirheriwa ehandle ka muti naswona swikwembu swa vona swi ta swi yingisela swikoxo swa vona kutani swi va hlamula ni ku va pfuna.

3.4.4 Esirheni

Laha mufi a vekiweke kona ku tekiwa ku ri ndhawu leyi hlawulekeke naswona ku fanele ku xiximiwa swinene. Nkarhi wun'wana tihlolo ti nga koxa leswaku rixaka kumbe vandyangu wo karhi va ya phahla esirheni ra munhu wo karhi. Manana Pandzeka u hlamusela mhaka leyi hi mukhuva lowu loko a vutiseriwa:

Loko munhu a nga se vuyisiwa ekaya u phahleriwa esirheni rakwe ku kondza a landziwa hi nawu ni timfanelo ta kona a vuyisiwa ekaya ku ta tshama ni swin'wana swikwembu swa ka vona.

Loko manana N'wa Nquvi Shiviti a vutiseriwa mayelana na mhaka leyi u seketerile miehleketo leyi hi ku vula leswaku:

Esirheni, ngopfu ngopfu etihlokweni ta mufi, swa endleka leswaku ku phahleriwa kona. Hambiloko a ri munhu loyi a loveleke ekule ni le kaya, loko swi kotekile leswaku a landziwa a ta lahleriwa ekaya, u ta phahleriwa esirheni ra yena ematshan'wini yo ya n'wi phahlela exigodweni lexi kumekaka enhoveni.

Munhu wun'wana loyi a tiyisisaka miehleketo leyi yo phahlela esirheni I tatana Ronny Rabothata loko a vula leswaku:

Esirheni ko nganyeriwa kunene leswaku mphahlo lowu hetisekeke wu ta ya endliwa kahle endzhaku ka nkarhi ekaya loko swilo swi ta va swi tshamisekile.

Tihlamuselo leti hinkwato ti tshikelela mhaka ya leswaku mufi u phahleriwa esirheni loko a nga se vuyisiwa ekaya, endzhaku ko landziwa a ta tshama ni swin'wana swikwembu egandzelweni, a nga ha phahleriwi esirheni handle ka loko xi ri xileriso xo huma eka tinhlolo kumbe munhu loyi a humeriweke hi swikwembu kutani a swi hlamusela kahle leswaku u rhumiwile hi va le hansa ku ta vula leswaku ku laveka mphahlo wo endleriwa esirheni. Loko swi lo lorhiwa kunene hi munhu wo karhi, swi ta fanela ku tlhela swi ya hlahluveriwa etinhlolweni. Ni loko mufi a ya tekiwa ku suka esirheni leswaku a vuyisiwa ekaya ku ta tshama swin'we ni swikwembu swa muti egandzelweni, swa fanela leswaku va sungula hi ku n'wi phahlela etihlokweni ta sirha ra yena va nga se n'wi teka va famba na yena ekaya.

3.3.4 Laha munhu a loveleke kona

Ndhawu yin'wana ya nkoka leyi yi nga hlawuleka leswaku ku phahleriwa eka yona hi laha munhu a nga lovela kona, hikuva swi vuriwa leswaku hilaha moya wa yena wu humeke enyameni kumbe laha a tsemekeke kona. Vafi va muxaka lowu ku tala ku va lava va loveke hi xivangelo xa nghozi, ku fana ni ku tlumbiwa hi movha kumbe xitimela. Kokwana Nkuna loko a vutiseriwa, u swi hlamuserile hi marito lawa:

Laha moya wa munhu wu hambaneke ni ntsumbu wa yena a ri kona, ku fanela ku tsundzukiwa hi laha ku nga heriki hi lava ku nga va yena, leswaku loko va tshuka va boheka ku ya chela fole ni ku ya va ya phahla endhawini ya kona swi ta va olovela.

Vanhu hinkwavo lava phahleriwaka exigodweni, esirheni kumbe laha va loveleke kona, hi ku famba ka nkarhi va hetelela va landziwile va vuyisiwa ekaya leswaku mimoya ya vona yi ta tshama swin'we ni swikwembu swa ka vona egandzelweni ra muti. Mhaka leyi yi paluxiwa hi marito ya manana Pandeka loko a vula leswaku:

Nkarhi wun'wana swa humelela leswaku munhu a khandziyiwa kumbe swin'wana swi nga fambi kahle emutini kutani loko ku yiwa etihlolweni swi kumeka leswaku ku ni loyi a vilelaka, loyi a nga ka a nga etlelanga kahle naswona u lava ku ta tekiwa hi ku phahlela laha a feleke kona a vuyisiwa ekaya.

Hi mikarhi hinkwayo loko ku phahliwa eka tindhawu leti to hambana ku ya hi muxaka wo karhi wa mphahlo, ku tirhisiwa byalwa, byalwavusila, ntsuvi wo dzunga kumbe wo hola ku katsa ni fole. Muphahli u ta va a ri karhi a tlhokovotsela kumbe ku khuza swikwembu swa ka vona ni ku hlamusela xikongomelo xa mphahlo wa siku ra kona.

3.4 NKATSAKANYO WA NDZIMA LEYI

Vanhu lava landzelaka ripfumelo leri ra ndhavuko hi ku hetiseka, va endla hinkwaswo ku ya hi laha ku tshemba kumbe ku pfumela ka vona ku koxaka swona. Hi mikarhi hinkwayo eka swilo hinkwaswo mphahlo wu famba emahlweni eka miehleketo ya vona, hambani eku kunguhateni ka timhaka hinkwato leti khumbaka vutomi bya vona bya siku na siku. I vanhu lava va nga swi kotiki ku hanya ni ku tifambisa handle ko landzelela swileriso kumbe switsundzuxo swa tihlolo ni swikwembu swa vakokwa wa vona. Milorho na yona va yi tekela enhlokweni kambe yi ta fanela ku ya tiyisisiwa hi ku hlalulveriswa etihlolweni. Munhu loyi a humeriweke hi swikwembu na yena va n'wi tshemba hi ku hetiseka kutani va boheka ku n'wi yingisela swinene.

Hinkwaswo leswi vuriweke eka ndzima leyi swi paluxa swi tlhela swi hundzisela ndhavuko ku katsa ni ndzhaka yerhu eka rixaka ra ka ntimeni, rixaka ra Vatsonga hi ku kongoma leswaku vanhu va tsundzuxiwa kumbe va tivisiwa laha va humaka kona. Hi ndlela yaleyo, mitolovelole leyi humelerisiweke hi vakokwa wa hina yi ta tshama yi hlayisekile eka matsalwa. Lava va nga ta tihlawulela ku landzelela ripfumelo leri ra ndhavuko eka xiyenge xo phahla va ta kuma ku pfuneka ni ku leteriwa kahle hi laha ku nga heriki hikuva swi ta va swi tsariwile ehansi.

NDZIMA YA 4

4. RIRIMI LERI TIRHISIWAKA EKU PHAHLENI

4.1 Manghenelo

Tani hi leswi ririmi ri anameke, ni matirhiselo ya rona ya tala ku hambana ku ya hi swikongomelo, tindhawu ku katsa ni mikarhi yo hambana laha ririmi ri fanelaka ku tirhisiwa kona. Miehleketo leyi yi hi fikisa eka ku vulavula hi ririmi leri tirhisiwaka eku phahleni. Fasold (1984:345) u hlamusela rijisitara hi mukhuva lowu:

...a register is a variety of a language
used for a particular purpose or in a
particular social setting

Theme leri ra “language register” ri nga avanyisiwa hi swiphemu swimbirhi, ku nga ririmi na rijisitara. Hi ku katsakanya marito lawa hi nga boxa leswaku “language register” i ririmi leri vulavuriwaka hi vanhu eka ndhawu yo karhi. Munhu loyi a nga ni mfanelo yo phahla, u fanela ku tiva ririmi leri tirhisiwaka loko va ri karhi va phahla. Ririmi ro phahla ri fuwile swinene naswona i ririmi ro tumbela. Hakanyingi muphahli u tirhisa ririmi ro dzika swinene, laha loko munhu a ri hava ntivoririmi eka rixaka rolero a nga ta tsandzeka ku twisisa hi vuenti leswi swi vuriwaka. Ririmi ro phahla ri yelana na ririmi ro tlhokovetsela, ri sasekisiwa hi swikhavisa ririmi ni swigaririmi ku katsa ni nhlamba kumbe marito ya tindzimi tin’wana ngopfu leti vulavuriwaka hi vanhu lava humeriweke hi swikwembu ku fana ni Xindzawu, Xizulu kumbe Xingoni tani hileswi va swi vurisaka xiswona leswaku swikwembu swi vulavula tindzimi leti laha swi tshamaka kona. Ndzi ta nyika swikombiso swa ririmi leri tirhisiwaka loko ku phahliwa hi ku hambana hi mikarhi ya kona ya mphahlo. Loko manana Phangweni Maringa a hlamusela, u vula leswaku emutini wa ka vona va hetelela mphahlo hi ku tindhundhuzela kumbe ku tithemendhela kutani va ku:

Hi Valambya hina, hi Vangoni hina
Hi va masa yi govile yi govela vurhena
Hi va ka “isbongo esihle esthandwa Bangoni,
Vathi Ngobeni-Ndhandwe-wethu
Hi nya hi ntlutlamile,
Hi ku chava ku lumiwa minyopfi hi swipame
Famba hi ndhandha ya wena na mina ndzi ta
famba hi ndhandha ya mina

Eka ndzimana leyi yi nga laha henhla marito yo fana na: “vathi Ngobeni Ndhwadwe-wethu”, “isbongo esihle esthandwa Bangoni,” ya suka eka ririmi rimbe, kasi marito yo fana na “Hi nya hi ntlutlamile, hi ku chava ku lumiwa minyopfi hi swipame” ya katsa ni hlamba leyi hi ntolovelwa wa Vatsonga yi yilaka ku vuriwa, kambe loko va phahla a va ma sivi hi swisasi, va ma vula va lo nchaa! va ku mhoo!

4.2 Swikhavisa ririmi eku phahleni

Swikhavisa ririmi i swiphemu swa ririmi leswi tirhisiwaka hi ndlela ya vutshila ku sasekisa hungu ro karhi hambi loko ri nga sasekangi ku fika kwalaho. Loko hi vulavula hi swikhavisa ririmi hi vulavula hi swivuriso, swivulavulelo ku katsa ni maencisi. Swin’wana swa swikhavisa ririmi leswi talaka ku tirhisiwa eku phahleni ku nga va leswi landzelaka:

4.2.1 Swivuriso

Loko hi vulavula hi xivuriso, hi vulavula hi xivulwa lexi fuweke swinene. Hi mikarhi yo tala xi va xi vumbiwile hi marito yo koma kambe ya ri ni nhlamuselo yo anama. Swivuriso swi tirhisiwa ku paluxa vutlhari bya munhu ni vutivi bya yena eka ririmi ro karhi, ku fana ni ka ntirho wo phahla kumbe eka vutlhokovetseri. Eka marito ya manana Phangweni Maringa hi kuma matirhiselo ya swivuriso eka xikombiso xa mphahlo hi ndlela leyi landzelaka:

Hi loyi n'wana u ya eku lovoleni, n'wi basiseleni tindlela, hambi leswi a kokaka rhangani vana va rona, Hi hlayiseleni vona va nga hanyi bya magoya.”

Nhlamuselo ya xivuriso lexi “ku koka rhangani vana” hileswaku munhu loyi a lovoriwaka, u lovorwa ni vana lava a va kumeke a nga se ti ngenisa eka vukati lebyi a byi sungulaka. Hi ku tirhisa swivuriso muphahli u ta swi kota ku komba ntshikelelo ni ku tiyisisa hungu ra yena hikuva xivuriso xi vula swo tala hi marito matsongo kumbe yo koma.

4.2.2 Maencisi

Minkarhi yin'wana maencisi ya nga tirhisiwa eku phahleni yi ri ndlela yo khavisa ririmi. Eka ntirho wo hlomisa maencisi ma nga tirhisiwa hi ndlela leyi landzelaka loko va ri karhi va phahla:

Pho!... wa nhonga a nga laveki! Nwi nyikeni mbhembo a kurisa ndyangu, ku ta hamba ku va vuwalawala! Laha kaya.

Rito pho! i riencisi leri kombaka ni ku encenyeta ku tshova xan'wanchumu. Leswi ri tirhisiweke xiswona ri hlamusela leswaku tinyimpi ni ku vavisana a swi laveki emutini kambe ku laveka ku rhula ntsena, kasi vuwalawala byi komba ku tala ka vana lava va languteriweke. Laha ku tirhisiwaka maencisi, mhaka yikulu yi nga swi kota ku vuriwa hi ku tirhisa mitila yo koma yi ri leyi dzikeke ni ku twala swinene emiehleketweni ya vayingiseri ku katsa ni muphahliwa.

4.3 Swigaririmi eku phahleni

Swigaririmi i matirhiselo ya ririmi hi ndlela yo tumbela, laha mutsari kumbe muvulavuri a tirhisaka marito yo karhi ku humesa timhaka ta yena a ri karhi a fananisa leswi a swi vulaka ni swin'wana. Loko ku tirhisiwa swigaririmi, eku heteleleni swigaririmi swi humelerisa swifananiso emiehleketweni ya vahlayi ni vayingiseri. Swigaririmi swi nga longoloxiwa hi ndlela leyi landzelaka: Xihlambanyiso, xigego, vumunhuhati, xiyimelo, xisasi, ximonyo, xisivavito, xikhovolelo ni xihundzulo. Eku phahleni ririmi leri tirhisiwaka ri nga tihlawulekisa ni hi ku tirhisiwa ka swigaririmi leswaku mhaka leyi lavaka ku hlamuseriwa ni ku hundziseriwa eka swikwembu yi kota ku twisiseka swinene. A hi xiyeni swigaririmi leswi landzelaka:

4.3.1 Xihlambanyiso

Xihlambanyiso xi nga tihlawulekisa hi ku tirhisa marito yo fana na lama landzelaka: wonge, swange, ingi, onge, ingaku, tanihi, ku fana ni, bya ni man'wana. Michumu yo hambana yi nga tekiwa yi fananisiwa wonge i xilo xin'we hikuva yi ri ni swihlawulekiso leswi yelanaka hi ntikelo. Xikombiso: Loko ku phahliwa munhu loyi a nga eku laveni ka ntirho hi nga kuma swihlambanyiso leswi tirhisiwaka hi ndlela leyi landzelaka:

Vana va ngo hlupheka wonge va hava vatswari.
Loko ri xile vo yingayingeka tanihi swiphuva. Hi loyi
Risenga, nwi nyikeni ntirho tanihi van'wana vanhu
leswaku na yena a ta swi kota ku handzela
ndyangu wa yena ka!

Eka xikombiso lexi nyikiweke laha hehla, xihlambanyiso xi tirhisiwile hi tindlela leti landzelaka: *Vana va ngo hlupheka **wonge** va hava vatswari.* Vanhu lava va fumiwaka hi ripfumelo leri ra ndhavuko va tshemba leswaku swikwembu hi swona vatswari va vona naswona swi va endlela swilo hinkwaswo, va twa ku vava loko va vona vana va vona va hlupheka swikwembu swi nga ngeneleli

kumbe swi yimela ekule na vona swi nga va pfuni. Loko hi ya emahlweni hi kuma xihlambanyiso xin'wana lexi yimeke hi ndlela leyi: *Loko ri xile vo yingayingeka tanihi swiphuva.*

Vanhu lava loko dyambu ri xile va tsandzekaka ku tiva lexi xi nga xona xi fanelaka ku endliwa va vuriwa swiphuva. Muphahli u komba ku xaniseka emoyeni loko vana va nga tsundzuxiwi hi swikwembu leswaku dyambu loko ri xa va fanela ku tirha ntirho muni. Swikwembu swi languteriwile ku hlayisa valandzeri va swona ni ku va nyika vutlhari. Muphahli u ya emahlweni a tirhisa xihlambanyiso kutani a ku: Hi loyi Risenga, n'wi nyikeni ntirho **tanihi** van'wana vanhu. Muphahli u tiyisisa ku tlhaveka ka yena hikwalaho ka leswi swa muti wa ka vona swi nga fambeki kahle hi ku tirhisa xihlambanyisi lexi ni ku pimanyisa xiyimo xa ndyangu wa ka vona ni xa mindyangu yin'wana leyi swikwembu swa vona swi va endlelaka leswinene. Hikwalaho ka matirhiselo ya swihlambanyiso leswi vuriweke, swa boha leswaku ku va ni ku pimanisa emiehleketweni ya vanhu lava yingiseleke mphahlo walowo.

4.2.3.2 Vuyimeri

Muxaka lowu wa xigaririmi, wu teka xilo xo karhi, ku nga va mianakanyo kumbe munhu, kutani ku tirhisiwa michumu kumbe mikhuva yin'wana leyi fambelanaka ni leswi swi vuriwaka. Xikombiso: “Hi loyi Risenga u lava **ndyangu!**” Eka xikombiso lexi nyikiweke, rito “**ndyangu**” ri yimele nsati, kambe hikwalaho ka vuxaka lebyi byi nga kona exikarhi ka rito leri ni nsati loyi a laviwaka eka ndyangu walowo, hi twa muphahli a tirhisa rona ematshan'wini ya rito “**nsati**” tanihileswi ku nga rona ra ntiyiso leri a ri fanela ku tirhisiwa.

4.2.3.3 Vumunhuhati

Vumunhuhati byi tikomba laha michumu yo karhi yi nyikiwaka swihlawulekiso swa vanhu kumbe swa vutomi ku ri hileswaku hi ntiyiso ku vuriwa swilo leswi swi

nga hanyiki. Eka xikombiso xa mphahlo, ku ya hi manana Phangweni, ku tirhisiwa vumunhuhati hi mukhuva lowu:

Rhambanani hinkwenu ka.... Hlengeletanani...Mi siyerisana byalwa lebyi...

Ku tirhisiwa ka marito yo fana na “rhambanani, hlengeletanani” ku katsa na “mi siyerisana byalwa lebyi” ku nyika vayingiseri xikan’we ni muphahliwa miehleketo ya leswaku ku byeriwa vanhu lava hanyaka hi ntiyiso kasi ku vuriwa “*vanhu*” lava swi ngo tekiwa onge va hanya hikwalaho ka ripfumelo ra valandzeri va vona. Laha ku tirhisiweke vumunhuhati, swi nga twala onge swikwembu swi nga swi kota ku endla swilo hinkwaso leswi endlwaka hi vanhu lava va hanyaka ku fana ni ku famba, ku vulavurisana ni ku tirha mitirho yo karhi swin’we, kasi a swi tano. Xiyimo xa tihlamuselo hinkwato leti humelerisiwaka hi vumunhuhati, swi sukela eka ku kholwa loko vanhu lava va nga na kona eka swikwembu swa ka vona leswaku swa hanya, a swi fanga.

4.3 NKATSAKANYO WA NDZIMA LEYI

Nkanelo wa leswi ririmi ri tirhisiwaka xiswona hi nkarhi wo phahla, wu ta pfuna valandzeri va ripfumelo leri ku lulamisa laha va nga swi endleki hi ndlela ya kahle hikwalaho ko pfumala vutivi lebyi hetisekeke. Xikombiso, eka ntirho wo phahla hambu eka ku tiphata, marito ya nhlamba ya vuriwa munhu a lo ncha! Ni leswaku i ndzhukano swi nga tikombi onge a swi nyiki nhlamuselo ya xiviri ya rito rero kumbe swi nga vuriwi ni leswaku i ndzhukano. Valambya va ti vula “ku nya va ntlutlamile hi ku chava ku lumiwa minyopfi hi swipame” Van’wanati va ri “hi va ka macimba ya tihuku yo lema rihlelo”. Hi ndhavuko wa Vatsonga ni xiviri xa vona, swi nga ha antswa ku tirhisiwa masivi ni swisasi ku nga ri ku vula nhlamba munhu a ku **mhoo!** Lava va nga ta tihlawulela ku landza ripfumelo leri, hambu va ri vona lava bohekaka, va ta chuxiwa va kota ku vula hinkwaswo hi ndlela leyi faneleke va nga chavi nchumu. Vadyondzi ni vadyondzisi eswikolweni, na vona va ta pfuneka swinene eku yiseni ka timhaka leti emahlweni hi nkarhi wa

dyondzo ya swa ndhavuko va nga hlamarisani kumbe ku tirhisa masivi. Ku katsakatsiwa ka tindzimi eku phahleni naswona swi ta engetela vutivi eka ntivomarito exikarhi ka tixaka to hambana ta vanhu va ntima

NDZIMA YA 5

5. KU DLAYELELA

5.1 Manghenelo

Ndzima leyi yo hetelela hilaha ku nga ta songasongiwa ku nyikiwa ni nkomiso wa ntirho hinkwawo lowu endliweke kumbe ku humesela erivaleni mbuyelo wa ndzavisiso mayelana ni nhlokomhaka leyi ya ririmi leri tirhisiwaka eku phahleni ku katsa ni tinxaka to hambanahambana ta mphahlo wa Vatsonga. Timhaka ta mikhuva ni mitolovelo ya Vatsonga eka xiyenge xo phahla ti kaneriwile hi ntalo ku ri karhi ku langutisiwa swinene eka swiphemu swo fana ni tindhawu to phahlela eka tona, xikongomelo xo phahla ni swin'wana leswi yelanaka na swona. Vanhu hinkwavo lava ndzi bhurisaneke na vona yi ri ndlela yo handza vutivi, va ringetile ku hlamusela ni ku paluxa leswi va tivaka swona ni leswi va swi landzelelaka eka vutomi bya masiku hinkwawo tanihileswi va nga lava hanyaka va tlhela va kholwa eka ripfumelo leri ra ndhavuko wa Vatsonga eka xiyenge lexi xo phahla.

Hungu ra nkoka leri tsakisaka eka valandzeri va ripfumelo leri hileswaku i vanhu lava xiximaka swinene ni ku kholwa eka swiyila ku katsa ni swikholwakholwani. Hi marito ya yena Risiba (2004:38) u yima ni miehleketo leyi kutani a ku:

Loko hi ta va hi sukile kwalaho, manana a nga ndzi pfumelelanga ku languta endzhaku hi ku vula leswaku swa yila. Hi fambile ku kondza hi ya nghena endlwini laha hi nga hambana hi tindhawu ta ku etlela.

Mhaka leyi yi va pfuna swinene ni ku va endla va hanya hi xichavo ni nhlonipho lowukulu swinene. Eka vona "swa yila" swi yila hi ntiyiso, "mihlolo" na yona yi hlola hi ntiyiso. Swiyila hi mikarhi yo tala swi nyika vanhu nchavo eka swin'wana mayelana ni vutomi bya masiku hinkwawo, hikuva loko munhu o endla nchumu wokarhi lowu swi vuriwaka leswaku wa yila u ta tikuma a ri karhi a vilela swinene hi ku chava switandzhaku swa xiyila xexo. Hi tlhelo rin'wana swiyila swa swi kota

ku dyondzisa munhu ku tihlayisa a tlhela a xixima vanhu van'wana eka swiyimo swo karhi. Xikombiso: Leswi valandzeri va ripfumelo leri va nga ni ku tshemba leswaku a va fanelanga va fihlela swikwembu nchumu wihi kumbe wihi lowu khumbaka vutomi bya vona, va boheka ku xixima swikwembu ni ku swi sumela timhaka hinkwato leti humeelaka eku hanyeni ka vona. Mhaka yin'wana yo tsakisa hileswaku vanhu lava va tikuma va ri lava bohekaka ku xixima vatswari lava hanyaka hi ku tiva leswaku hi vona va fanelaka ku va phahla loko vutomi byi va koxa mphahlo. Hi tlhela hi vona nxiximo ku suka eka vanhu lava hikwalaho ko tshemba ni ku pfumela eka hinkwaswo leswi vuriwaka hi swikwembu, ku nga va hi tinhlolo, milorho kumbe hi ndlela yin'wana kambe a va swi koti ku kanetana ni swikwembu swa vona etimhakeni tihi kumbe tihi. Hikwalaho ka ripfumelo ra vona, vanhu lava a swi olovi leswaku va lahlekeriwa hi ndhavuko wa vona.

Tani hileswi va talaka ku tinyika nkarhi wo hlangana ni vatswatsi kumbe ku hlahluvela ni ku vutisela va le hansi mayelana ni vutomi bya vona bya masiku hinkwawo, va kuma switsundzuxo swa vutomi eka hinkwavo lava va tihlanganisaka na vona loko va ri karhi va handza ni ku cela vutomi. Vanhu lava va tiva ndlela leyi swilo swi endlisiwaka xiswona hi ku landza ndhavuko kutani sweswo swi endla leswaku mfuwo wa rixaka wu nga va nyamalaleli. Hinkwavo lava landzaka ripfumelo leri ra ndhavuko a va swi koti ku hambana ni fole ra xinefu emindyangwini ya vona, hikuva hambiloko byalwa byi nga ri kona ku nga tirhisiwa byalwavirusila kumbe ntsuvi ku katsa ni fole ku nganyela kumbe ku hundzisa mphahlo wa xihatla. Risiba (2004:37) u tiyisisa hungu leri hi ku vula leswaku:

Tani hi wantima un'wana na un'wana ku tshama na fole ra xinefu na mina ndzi pfukile ndzi mbambambamba ehansi ka xikhigelo emfuku ya xinefu, ndzi chela ehansi kwalaho tinhlokweni ta sangu leri a ku ri makhatibokisi leswaku vurhongo byi ta kota ku ndzi khoma.

Ntshaho lowu wu tiyisisa mhaka ya leswaku Vatsonga va xiviri lava landzaka ripfumelo leri ra ndhavuko va tshembela eka ku tshama ni fole hi minkarhi

hinkwayo ya ku hanya ka vona ku endlela leswaku loko swi tshika swi va boha ku vulavula ni va le hansi hi xihatla, swi ta va olovela ku endla tano hi ku tirhisa fole ni byalwavirusila hambu loko ku ri hava byalwa byinene.

5.2 KU SONGASONGA

Ndzavisiso lowu a wu kongomisiwa eka ku kombisa ririmi leri tirhisiwaka eku phahleni, wu ya emahlweni wu langutisa eka tinxaka to hambanahambana ta mphahlo wa Vatsonga, laha a ku xiyisiwa ni tindhawu leti ku phahleriwaka eka tona. Ntirho hinkwawo wu hetisekile tani hileswi swilo leswi landzelaka swi kaneriweke hi ku enta naswona nxopaxopo wu humesela erivaleni matirhelo lamanene ya Vatsonga eka xiyenge lexi xo phahla:

- a. Ririmi leri tirhisiwaka eku phahleni.
- b. Tinxaka to hambana ta mphahlo wa Vatsonga.
- c. Ndhavuko wa Vatsonga eka xiyenge xo phahla.
- d. Vutivi bya xintu loko swi khumba mphahlo.
- e. Mfuwo wa rixaka ra Vatsonga eku phahleni.
- f. Ripfumelo ra ndhavuko wa Vatsonga etimhakeni to phahla.

5.3 MITLHONTLHO

Eku endleni ka ndzavisiso lowu ndzi hlanganile ni mhaka leyi hlamarisaka swinene. Mieheketo ya leswaku vanhu van'wana va hambanile ni timhaka ta ndhavuko a ndzi pfa ndzi yi lorha kumbe ku yi vonanyana, kambe a ndzi pfukangi ndzi swi ehleketile leswaku va nga va kona vanhu lava va tsan'waka Vatsonga bya vona, va tlhela va sapatela ni ku sandza ndhavuko wa vona. Xin'wana xihlamariso hileswaku va kona vanhu lava yivelaka eka swa tinxaka timbe, mayelana na timhaka ta vukhongereri, lebyi va tlhelaka va hluleka ku byi koxometa, va hetelela hi ku katsa ni swa ndhavuko wa Vatsonga. Vanhu vo tano va dyisa mbitsi hikuva va katsakatsa swilo hikwalaho ko landza mindhavuko ya

vambe kutani laha va fikaka va kayivela vutivi va tatisa hi leswi va swi tivaka swa ndhavuko wa Vatsonga tani hileswi wu nga wona ndhavuko wa vona, ni leswaku swi nga va olovela ku kuma vanhu lava va nga swi kotaka ku va hundzisa laha va khwekelaka kona loko va tiyimiserile ku lava ntiyiso. Vanhu lava hi van'wana lava hoxaka xandla eka ku kandziyela ndhavuko wa Vatsonga naswona va katsakatsa mindhavuko ni vukhongeri bya tinxaka to hambana-hambana. Vanhu vo tano va ni xiave xikulu eka ku nyamalarisa ndhavuko kumbe ku cukumeta mfuwo wa rixaka rerhu, leswi swi tikombaka ni hi laha vanhu vo tala hi va vonaka va nga ha landzeleli timhaka ta ndhavuko ngopfu kwahala ka xiyenge lexi xo phahla.

5.4 SWIBUMABUMELO

Leswi mfumo wa tiko ra hina wu karhi wu tshikelelaka mhaka ya ku tirhisiwa ka tindzimi leti hinkwato, ku tekela enhlokweni vukhongeri bya tixaka hinkwato hi ku hambana ka tona ni ku hlulukisa mindhavuko ku katsa ni tindzimi hinkwato, maendlelo lawa ya ta pfuna swinene eku hlayiseni mfuwo wa rixaka ni ndhavuko. Ku navela ka mina hileswaku a swi ta saseka loko mfumo wo tlhela wu kondletela ni ku rhamba tihlengelletano laha vanhu va nga ta dyondzisiwa timhaka ta ndhavuko ni ku kuceteriwa ku titiva tani hi rixaka ra ka ntimeni leswaku hi ta kota ku vuyelelana ni ndhavuko wa hina.

Mphahlo a wu fanela ku dyondzisiwa eswikolweni hi nkarhi wa dyondzo ya Vutshila ni Ndhavuko. Mhaka leyi a yi ta pfuna vantshwa ku hlangana ni timhaka to phahla etidyondzweni ta vona leswaku loko va tsakela ku landza ripfumelo leri va nga sunguli ku hlotana ni maendlelo loko va fikeriwile hi swiphiso. A swi ta va kahle loko vadyondzisi eswikolweni a va tiboha ku landzelela leswi nawu wa tiko wu vulaka swona eka xiyenge xa vukhongeri. Mavonelo ya mina hileswaku vana eswikolweni hi nkarhi wo khongela a va ta fanela ku miyelanyana xinkadyana xitsongo, un'wana ni un'wana a ri karhi a tikhongelela embilwini ku ya hi ripfumelo ra yena. Hi ndlela leyi vana a va ta hlohloleleka ku tihlawulela ripfumelo

leri va tsakelaka ku landza rona ematshan'wini yo boheleriwa ku khongela hi ku seketela vukhongeri byo karhi tanihileswi swi talaka ku endlisiwa xiswona.

Vanhu lava landzaka ripfumelo ro karhi, xikombiso, ripfumelo reri ra ndhavuko wa vatsonga, na vona a swi ta tsakisa loko a va tshika ku katsakatsa swilo ngopfu hi masiku yo fambisa mikosi ya vona. Ina, hiswona va phahla va sumela swikwembu swa vona timhaka hinkwato leswi ku nga ntolovelo wo saseka, kambe xihoxo lexi ndzi xi vonaka hi loko va tlhela va kombela vukhongeri byo hambana ku va tisela swikhongelo ni ku lava mufundhisi hi sikunene. Maendlelo lama yo patsa vukhongeri byo hambana hi nkarhi wun'we emutini wun'we, swi komba ku ka vanhu va nga titivi leswaku va yime kwihi hambani kona ku pfumala ku titshemba. Swi tlhela swi nyangatsa ni ku khomisa tingana loko vanhu va hangalasa nkosi kumbe va simeka maribye ya switsundzuxo laha vamuti va nge "Vurhonga sala ndlwini" va ya phahla ni ku koka rihlapfu va vuyisa mufi egandzelweni va fika va phahla, loko lava rhambiweke va fika, va tlhelela ra vumbhirhi ni vafundhisi ku ya endla xikhongelo ni ku funungula ribye. Nkarhi wun'wana va swi kota ku tirha ntirho wo tano hi masiku mambhirhi ematshanwini ya siku rin'we ntsena. Va nga rhangisa ku ya koka rihlampfu ni ku endla mitolovelo ya xintu hi wavuntlhanu, leswaku hi Muqhivela va ya hetisela ntirho wa vona hi ku pfuniwa hi lava landzaka ripfumelo rin'wana, laha va nga ta ya khongela ni ku funungula ribye hi ku landza mitolovelo ya vukhongeri byimbe. Endlelo ro tano ri komba ri nga tshamisekangi tanihileswi ri katsaka mindhavuko yo hambana eka nchumu wun'we. A swi ta saseka loko lava va landzaka ripfumelo ra ndhavuko, a vo ri landza hi ku hetiseka ni ku ti tshemba.

Ndzi hlohlotela leswaku loko mufi a ri loyi a tiviwaka hi ku phahla ni ku cina swikwembu kumbe macomani, ni siku a heleketiwaka endlwini ya yena yo hetelela ku fanela ku biwa comani, lava swikwembu swi humaka swi huma, va teka mufi wa vona va famba hi ku yimbelela tinsimu ta vona hambani ku ri kona ku ba macomana, va ya n'wi veka a rindzela ku ta tekiwa a vuyisiwa egamdzelweni sikunene leswaku a ta tshama ni swikwembu swin'wana va ri karhi va landzelela

swa ndhavuko ntsena ku ri hava ku katsakatsa ni vukhongi bya muxaka wun'wana. Ku tshemba ka mina loku ku susumetiwa hi ku navela ka mbilu ya mina hileswaku xitsalwana lexi xi pfuneta rixaka ra Vatsonga ku kuceteleka ku landza ripfumelo ra ndhavuko ngopfu hala ka xiyenge xo phahla eka mitirho hinkwayo hi mikarhi hikwayo ya ku hanya ka lava va ti hlawuleleke kumbe va bohekaka ku landza ripfumelo leri ra ndhavuko wa Vatsonga. Ndzi randza ku songa songa ndzavisiswo lowu hi ku tshaha marito ni miehleketo ya Risiba (2004:57) loko a vula leswaku:

Nkarhi wu fikile wa ku va komba leswaku hi n'wina
Vatsonga Machangana swihluke swa
Nghunghunyana... ndzi vula n'wina va ntumbuluko...
n'wina tinhenha ta le ka Gaza. Ndzi ri hi ya
emahlweni... a hi tlheleli endzaku.

Hinkwavo lava landzaka ripfumelo leri ra ndhavuko wa Vatsonga, va fanela ku tinyungubyisa va tlhela va tiphina hi ndzaka leyi va siyeriweke yona hi va kokwa wa vona. Tshikani ku tsongola swa vanhu hi ntiyiso ni ku hetiseka hikuva na n'wina mi na swa n'wina. Les'wa van'wana swi hetelela swi mi kanganyisa mi tlhela mi swi katsakatsa ni swin'wana hi ku pfumala vutivi lebyi enteke eka swona.

5.5 TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

- Bowie F (2000) Anthropology of Religion, Blackwell Publishers, UK.USA.
- Chauke T (1991) Hi hanya ku vava, EMI CCP Recors, SOUTH AFRICA.
- Downs J (1975) Cultures in crisisCross Cultural Training University. Clencoe Press, London.
- Encyclopedia (1988) Word Book USA (2nd Ed.) Prentice Hall.Volume 10, USA.
- Fasold R (1994) Language of Society, New Edition.Basil Blackwell.
- Geyer L (2000) Human Studies: University of Cape Town. S.A.
- Hartsone (1983) New Article, Technikon S.A S. Africa.
- Honingmann J (1959) The world of man, Harpers&brothers Publishers: New York.USA.
- Hornby A (2000) Oxford Advanced Learners Dictionary, University of Cape Town. South Africa.
- Mageza L (1977) African Religion: Obis Books Publishers. Library of Congress Cataloging Maryknoll: USA.
- Maluleke D (1987) Xona hi xihhi, J.L Van Schaik: Pretoria S.A.
- Makgopa M (2005) Journal for Folklore Studies (vol no.2) S.A: Folklore Society South Africa.
- Marius R. (1994) College Dictionary Random House Websters: New York.U.S.A.
- Montano H (2000) Developing English for Academic Purposes: Calfonia State University, Fullerton U.S.A.

- Mbiti J (1969) African Religion and philosophy, General Printers. Nairobi.
- Mtuzze P. (2004) Introduction to Xhosa Culture, Lovedale Press (Pty) Ltd. S.A.
- Kottak C (1997) Anthropology: The Exploration of Human Diversity Library of Congress Cataloging in Publication Data: The Mc Graw-Hill Companies. U.S.A.
- Risiba J.E (2004) Minkondzo ya vakokwana, Nev Productions, Thohoyandou S.A.
- Sarantako S (1988) Social Research, Palgrave Publishers Ltd. U.S.A.
- Teyise T. (2003) News Article, Recognition and Registration of Traditional Healers. South Africa.